

ÚJ NÉZŐPONT

XI. ÉVFOLYAM

3-4. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

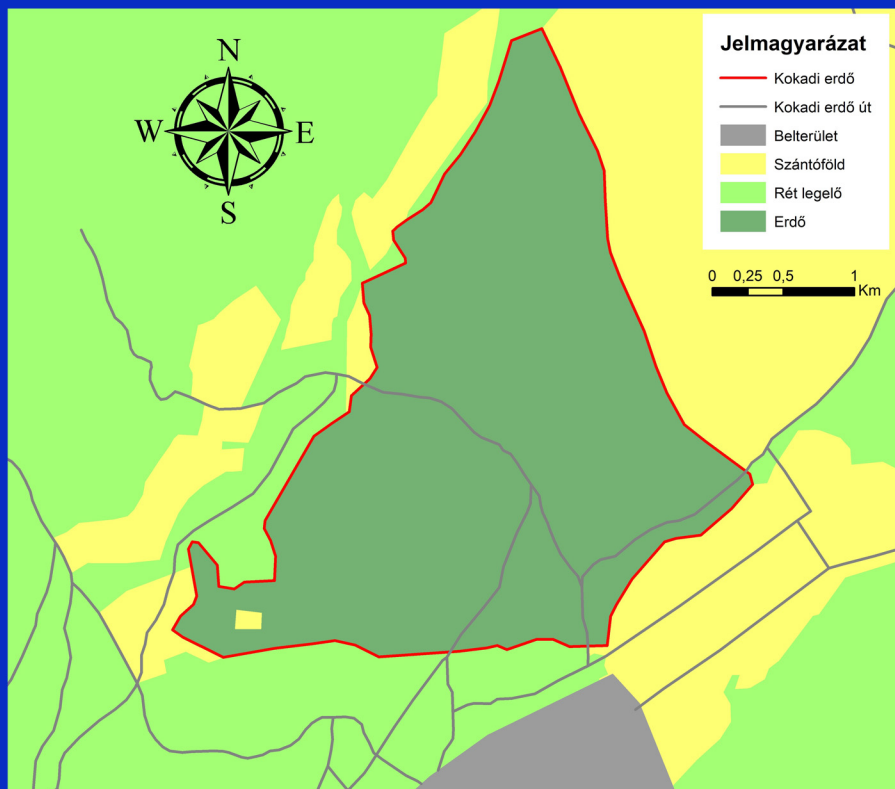
TARTALOM

TANULMÁNYOK

PAPP KLÁRA: FEJEDELMEK HAJDÚKIVÁLTSÁGOLÁSAI, ADOMÁNYAI, TELEPÍTÉSEI. KÖRÖSSZEG SAJÁTOS ESETE

SZIKLA GERGŐ: HAJDÚ VÁRMEGYE KIALAKÍTÁSA, KÖZIGAZGATÁSI VÁLTOZÁSAI 1876–1950

BUZGÓ GÁBOR: ANTROPOGÉN TÁJÁLAKÍTÁS AZ ÉRMELLÉKEN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

ÚJ NÉZŐPONT

XI. ÉVFOLYAM

3-4. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

XI. évfolyam 3–4. szám

Debrecen, 2025.

Szerzőink

Buzgó Gábor, segédmuzeológus (Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár)
Prof. Dr. Papp Klára, professor emeritus (DE BTK Történelmi Intézet)
Szikla Gergő, igazgatóhelyettes (MNL HBVL, Debrecen)

Főszerkesztő
Brigovác László PhD

Szerkesztőség
Prof. Dr. Papp Klára, professor emeritus, *Szendiné dr. Orvos Erzsébet PhD*,
Dr. Szendrei Ákos PhD, *Török Péter PhD*, *Dr. Vajda Mária PhD*

Szerkesztőbizottság
Dr. Bán Gergely Károly PhD, *Dr. Gulyás László Szabolcs PhD*, *Kolozsvári István*,
Kujbusné dr. Mecsei Éva PhD, *Dr. Seres István PhD*, *Dr. Szabadi István PhD*, *Székerez Gyula*,
Szikla Gergő, *Dr. Szilágyi Ferenc PhD*, *Dr. Szilágyi Zsolt PhD*, *Tótos Áron*, *Dr. Veres Tünde PhD*

Technikai szerkesztő
Katona Péter

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek

Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
Szerkesztőségi e-mail cím: *ujnezopont@gmail.com*

ISSN 2064-7042

Tartalom

Tanulmányok

PAPP KLÁRA: Fejedelmek hajdú kiváltságolásai, adományai, telepítései. Körösszeg sajátos esete	5
SZIKLA GERGŐ: Hajdú vármegye kialakítása, közigazgatási változásai 1876–1950	28
BUZGÓ GÁBOR: Antropogén tájtalakítás az Érmelléken a 19. század második felében.....	49

Contents

Studies

KLÁRA PAPP: The Privileges, Donations, and Settlements of the Princes for the Hajdús. The Unique Case of Körösszeg	5
GERGŐ SZIKLA: The Formation of Hajdú County and Its Administrative Changes from 1876 to 1950	28
GÁBOR BUZGÓ: Anthropogenic Landscape Transformation in the Érmellék Region in the Second Half of the 19th Century	49

Papp Klára

Fejedelmek hajdúkiváltságolásai, adományai, telepítései. Körösszeg sajátos esete

Erdély fejedelmei közül Bocskai István 1592-től már váradi kapitányként közvetlen kapcsolatba került a legfontosabb erdélyi végvár védelmi rendszeréhez tartozó kisebb várakban szolgálatot teljesítő bihari hajdúkkal. A rendi felkelés során a debreceni polgárok kölcsönére támaszkodva 1604 októberében zsoldjába fogadta őket, s 1605. december 12-én, a korponai országgyűlésen részt vevő hajdúkapitányokkal megegyezve olyan kiváltságot adott az időközben közel 30 ezerre megnövekedett hajdúseregből előbb a 9254 gyaloghajdúnak, majd 1606. szeptember 2-án, Kassán a lovas hajdúknak is, amely kiemelte őket a jobbágyi állapotból és személy szerint nemessé tette őket. Az oklevél szövege szerint „*a mi Magyar- és Erdélyországunk igaz nemesei sorába és számába számlálni, összegyűjteni, felfogadni és beírni határoztuk ... ugyanazon vitézeink és azoknak mindkét nembeli örökösei és utódai, mindnyájan igaz, születtett és kétségtelen nemeseknek tartassanak és tekintessenek.*”¹ Másrészt viszont a megnevezett helyeken: Kálló városa, Nánás, Dorog, Varjas pusztabirtokok, Hatház, Vámospércs, Sima, Vid részjóságok, valamint Fekete Péter hajdúkapitány lovashajdúi esetében Szoboszló, birtokot adományozott nekik, amivel a letelepedés és a föld használatának jogát is megkapták. Nem véletlenül hivatkoztak a nagy, avagy szabolcsi hajdútelepülések lakói még évtizedekkel az adományozás után is arra, hogy a személy szerint a hajdúvitézeknek ki nem osztott örököföldeken kívüli, s a településhez tartozó területekkel, határrészekkel a közösség, mint földesúr rendelkezik.²

Bocskai azért is foglaltatta a Habsburg udvarral kötött bécsi béke szövegébe a neki, mint erdélyi fejedelemnek jutott tokaji uradalom birtoklását, mert a hajdúknak tett adománybirtok annak az uradalomnak a részeként az erdélyi fejedelmeknek jutott. A birtokba jutás azonban a fejedelem 1606. december 29-én, Kassán bekövetkezett halála után nem volt egyszerű. Az adománylevelet ugyan Szabolcs vármegye közgyűlése 1606 decemberében kihirdette, azzal, hogy Bocskai a letelepedetteknek minden adótól és paraszti szolgáltatástól való mentességet adott, de a részbirtokosok kifogásokat emeltek az adománnyal kapcsolatban.³ A birtokbajutás nehézségei is szerepet kaptak a második hajdúfelkelésben, amelynek nyomán Erdélyben és a Magyar Királyságban is a hajdúkat érintő újabb intézkedések születtek.

Miután Báthory Gábor Erdélyország fejedelme lett, a Habsburg udvar 1610-ben kiegyezett vele, s a második kassai megállapodás szerint biztosította számára „mint ecsedi úrnak” a tokaji uradalmat, a hajdúk katonai erejét azonban nem, sőt megparancsolták, hogy „*az vármegyékkel egyetemben felüljenek, et alia omnia communia onera et jura regni az vármegyével együtt tartozzanak praestálni az Ecsedbe való jószágútl, és szolgáljanak Magyarországnak mindennemű ellenségi ellen valamikor és valahova kívántatik.*”⁴ Sőt, Thurzó György nádor és Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány azt is kihirdette, hogy „*senki Báthory*

¹ Az oklevél szövegének magyar fordítását közli: Csáky 2013. 9.

² 1770-ben pl. Nánáson a tanács olyan határozatot hozott, hogy a „város földéből kereskedést” nem lehet indítani, aki kapta, az a város földjére épült házat eladhatja, „*a telek és a kert viszont a Nemes Városra, mint földesúrra jog vissza térni*”, aki azt tovább adhatja. MNL HBVL V.301.a 1. k. 1770. december 2.

³ Czigány 2010. 31.

⁴ ETT 1845. 178.

*Gábor mellé és zászlója alá ne menjen, mert [...] ha jószága nincsen, feje és tisztessége veszessen, ha pedig jószága van, mind jószága nemessége és tisztessége veszessen, minden személy válogatás és kegyelem nélkül.*⁵ A nádor lépése teljesen logikus volt, hiszen a hajdúkatonákat a rendek kassai részgyűlése már 1608-ban a kassai főkapitány alá rendelte, s Mátyás főherceg Érsekújváron (március 27.) Bocskai hajdúknak tett adományait a török hatalommal is elismertette.⁶

Egyértelmű, hogy az udvar éppen Bocskainak azon szándékát akarta ezzel a lépéssel keresztülhúzni, amely szerint a hajdúk az adományért és letelepítésért cserébe az erdélyi fejedelemelek tartoznak katonai szolgálatot adni. 1613. április 1-jén, a pozsonyi országgyűlés alatt végül az uralkodói adománymegerősítő oklevelet is kézhez kapták, amely szerint az adományokért cserébe *„lóval és fegyverrel jól felszerelve kívánságunknak megfelelően a táborban, a mi és ország ellenségei, és bármely támadók ellen, két teljes hónapig zsold nélkül katonáskodni tartozzanak és legyenek kötelesek. Ennek eltételével pedig azután havi három forint bús denár jár nekik fizetésül és zsoldul ...”*⁷ Az uralkodói elismerést követően már nehezen lehetett volna a szabolcsi nemesség törekvéseit megvalósítani, hogy tudniillik, ismét jobbágyokká tegyék a hajdúvárosok lakóit. Miután Forgách Zsigmond a felsőmagyarországi főkapitányság katonai szervezetébe osztotta be őket, s katonai fellebbviteli ügyekben a kassai főkapitányság bírói fóruma elé, különleges helyzetbe kerültek, egyaránt kiváltsággal bírva így Erdélytől és a Magyar Királyságtól is.⁸

A további erdélyi hajdú kiváltságoknak kétségkívül Bocskai adománya volt a példája, bár közvetlen utódainak nem voltak olyan, személyre szóló nagy területi szerzeményei, amit birtokosok hiányában adományozni lehetett volna. A hajdúk továbbra is minden bizonnyal olyan birtokot és kiemelési kívántak maguknak, mint a szabolcsi hajdúvárosok, mégha az említett akadály miatt nem is sikerült minden esetben teljesen hasonló kiváltságokat elérniük.

Az Erdélyi Fejedelemség legfontosabb végvárának megerősítése érdekében Bihar vármegyében maga Bocskai telepítette át 1606-ban a Kerekiben lakó Egry István hajdú főkapitány alatt harcoló 300 köleséri hajdút *Szalontára*. A hajdúk 1606 márciusában eredetileg Kereki sikeres védelméért kapták oklevelük szerint a Kölesér *„elhagyott puszta mezővárosunkba”* szóló adományt, de Szalontán kétségkívül Várad egyik elővárában teljesíthettek szolgálatot.⁹ A lépést Rákóczi Zsigmond 1607 júliusában *Ürög*d és Orossi adományával folytatta, amelyben megnemesítette a hajdúkat, a mezővárosnak pedig címert adományozott, amely adományt 1609-ben Báthory Gábor is megerősítette.¹⁰ A nagy korponai adományosok közül viszont a Kálló városába kiváltságot nyert hajdúk fegyveres konfliktusba kerültek a Kálló várában szolgáló végváriakkal, a vár ugyanis a bécsi béke értelmében a Magyar Királysághoz került, így a katonai vezetésnek sem állt érdekében a város hajdú kiváltságolása. Báthory Gábor a kialakult helyzetben az érintett hajdúkat 1609-ben *Böszörménybe* telepítette át, s a váradi káptalan szeptember 13-án a birtokba iktatást is elvégezte, majd azt az 1610. szeptember hetedikéi vármegyei közgyű-

⁵ Idézi: Mohácsi 2013. 49.

⁶ Czigány 2006. 113–114.

⁷ Idézi: Czigány 2004. 1220., Komáromy 1898. 22–23.

⁸ Nyakas 2006. 176.

⁹ Nyakas 2005. 133.

¹⁰ Nyakas 2005. 139.

lésen ki is hirdették.¹¹ Mivel kiváltságuk része volt a korponai nagy kiváltságlevélnek, tartalmilag ők is ugyanolyan jogokkal és mentességgel élhettek, mint a többi nagy hajdúváros. Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor tehát folytatta Bocskai hagyományát, ahogyan Báthory azt a szokást is megtartotta, hogy 1608 februárjában zászlót küldött Debrecenbe az őt támogatni kívánó miskolci Nagy Andrásnak és katonáinak, hogy törvényesen is az ő hatalmát fogadják el, védjék és képviseljék. Így került sor arra például, hogy Nagy András, mint a fejedelem mezei hadainak kapitánya magát Báthory Gábort képviselte a böszörményi birtokbaiktatási ceremónián.

Báthory a támogatásért cserébe hajdúadományokat ígért: „*Váradtól fogva Ecsedig és Kállóig úgy telepítessenek le, hogy mindenneknek nemzetségről nemzetségre állandó szabadságos és szabados ház hely adattaséké, hogy mikor az szükség kívánja, az ország szükségére hamarsággal felvétesenek.*”¹² Nagy András a bajomi uradalmat egyéni birtokadományba kapta (Bajom vára, Szerep, Nagyrábé, Rétszentmiklós, Bagos, Dancsháza, Derecske, Szovát, Bánk, Sámson, Tamássí, Fancsika), ahová követték őt a korábban Debrecenben lakó hajdúk is, legalábbis a város jegyzőkönyvéből innentől hiányoznak az utalások a bent lakó hajdúkatonák feletti külön bíraskodásra.¹³ A hajdúgenerális ugyan kegyvesztett lett, ezért előbb Lónyai Farkas volt a vár kapitánya, majd a birtokot Báthory 1615-ben Petneházy Istvánnak és feleségének adta,¹⁴ a bajomi várhoz szolgáló hajdúk azonban a birtokon maradtak. Külön privilégiumot nem kaptak, s nem történt meg a hajdúk kiemelése a jobbágyi állapotból és nemesi cím adományozása sem, igaz, a fejedelem vitézeinek csak „szabadságos és szabados ház hely” adását ígérte. Nem is tartották Bajomot hajdútelepülésnek, bár lakói között később is éltek hajdúkatonák.

Ez a helyzet Bajomra vonatkozóan nem változtatott a várnak még a Báthory Zsigmond idejére kialakult szerepkörén. A források alapján ugyanis Várad körül kisebb várak – *Bajom, Körösszeg, Zsáka, Székelyhíd, Szalonta* – alkottak védelmi gyűrűt, s 1598-ban valamennyi vár katonaságát ott találhatjuk a kincstár által Váradról fizetett katonák között.¹⁵ Közülük egyedül Szalonta lett Bocskai adományából kiváltságolt hajdúhely a köleséri hajdúk áttelepítésével.¹⁶

A többi település azonban 1598-ban bizonyosan, de nagyjából a 17. század első felében is magánbirtok volt, s várának katonasága a Váradhoz kapcsolódó védelmi szerep miatt kapott kincstári, fejedelmi támogatást. A 17. század első feléből fennmaradt adatok is azt igazolják, hogy a fenti várak, a magyarországi végvárrendszer kiépüléséhez hasonlóan a legfontosabb erdélyi végvár, Várad körül képeztek védelmi vonalat, amely csak 1660, Várad török kézre jutásával változott meg. Addig azonban az ott számontartott hajdúk a vár katonái, ahogyan a magyarországi végvárak császári, vagy királyi hajdúkatonái. Rákóczi Zsigmond is ilyen, a várakban szolgáló 1958 hajdúnak fizetett ki 3200

¹¹ Nyakas 2000. 76.

¹² Komáromy 1900. 439–440.

¹³ A Nagy Andrásnak tett várbirtok-adományt, amelyet Gyulafehérváron 1608. június 13-án szövegeztetett meg a fejedelem, közli Rác 1969a. 64–65. Az eredeti adománylevél MNL OL F1 V. k. fol. 208r–208v.

¹⁴ MNL OL F1 11. k. fol. 108–109. Gyulafehérvár, 1615. okt. 23.

¹⁵ Oborni 2005. 345.

¹⁶ Kölesér Szalontától nyugatra, a Kölesér patak melletti középkori település, a váradi püspökség egykori birtoka, még 1525-ben is vámhely volt. A törökök 1598-ban pusztították el, területe később Szalonta része lett. Körösszeg a Csákyaké, Zsáka Bocskai zálogbirtoka, majd Nagy András adománya és másoké, Székelyhíd a Zólyomi családé.

forint zsoldot 1608. március 30-án, még a Báthory Gábor javára történt lemondása előtt.¹⁷

1. kép. A bajomi vár.

A Szűcs Sándor rajzán fennmaradt bajomi vár¹⁸ nemcsak a birtokos lakhelyét és a templomot mutatja – fehér karikával, illetve keresztjelzéssel –, hanem a belső és a külső várat is, a fehérrel jelzett részen a hajdúk lakhelyével.

Székelyhidat 1595-ben átépítették, s védelmi szerepét csak a vasvári béke értelmében végrehajtott lerombolásával veszítette el.

Zsákát Osváth Pál feljegyzése szerint maga Bocskai is fontos erősségnek tartotta, aki a zálogbirtokában tartotta a települést, s aki Kun Andrást tette kapitányává, 1608-ban pedig egy zsákai nemesember „*mint a hajdúk tisztje Zsákán várparancsnok volt*”.¹⁹ Nagy András bajomi birtokosként katonai fontossága miatt vette be Zsákát, aminek 1615-ben a furtaí Solyom Gergely volt a parancsnoka. Szintén Osváth munkája szerint Giczgy György 1616-ban Bethlen Gáborral elcserélte, aki Rhédey Ferenc váradi kapitánynak adományozta, az ő halála után pedig Kornis Zsigmond váradi kapitányé lett, később azonban ismét a Rhédey családnál, a fejedelemmé választott Rhédey Ferencnél találjuk.

¹⁷ Czigány 2006. 113., valamint Benda 1969. 33. A 22. lábjegyzetben Benda Kálmán nagyon helyesen megállapította, hogy két hajdúhadnagy nevével már a Hans Jacob Rottal felső-magyarországi főkapitány számára készített 1601. évi zsoldjegyzékben is találkozhatunk, tehát előfordult, hogy a hajdúkatonák a Királyság, majd Erdély számára is teljesítettek szolgálatot. Ez esetben egyértelműen várakban szolgáló hajdúkról esett szó.

¹⁸ Fórián 2016.

¹⁹ Osváth Pál 1875. 496. és 621–623.

A Bocskai-féle adományozást követte Báthory Gábor 1608. július 23-án, amikor *Berettyóújfalut és Szentkozsmát* a Nadányi Gergely kapitánysága alatt harcoló száz hajdúkatonának adományozta. A birtokot teljes egészében elfoglalhatták, ők és utódaik teljes joggal bírhatták.²⁰ **Mikepércsen** hat egész telek szállott Báthoryra Székely Jakabról, aki az elhagyott jobbágytelkeket a Szilassy János alá tartozó hajdúknak – 4 fő – adományozta 1608. május 26-án, amely településre 1615-ben Bethlen Gábor még 76–80 hajdúvitézt telepített le.²¹ Szendrey István egyenesen úgy fogalmazott, hogy „*ismereteink szerint Báthory Gábor fejedelem kb. 50 faluba telepített hajdúkat, s e telepítések zöme 1608-ban történt, amikor is szinte néhány nap alatt 32 szabadságlevelet állítottak ki kancelláriájában*”.²² Hasonlóan teljességgel az Erdélyi András kapitány alatt katonáskodó ezer hajdú kapta meg I. Rákóczi Györgytől *Derecskét* az 1631. június 23-án, Gyulafehérváron keltezett, s másolatban fennmaradt oklevél szerint.²³

Nyakas Miklós a bihari hajdúvárosokról szóló munkájában azokat a hajdúk által lakott településeket tekintette kiváltságos hajdúhelynek, amelyek benne voltak az 1653. évi gyulafehérvári országgyűlésen jóváhagyott törvénygyűjteményben, az *Approbatae Constitutiones*ban.²⁴ „*Az Hajdú Városok, kik Hajdúi szabadsággal és némely dolgokban a Vármegyék Törvényétől megkülönböztetve vadnak és élnek, azok, kiket Bocskai fejedelem elsöbben megtelepítvén és Nemesítvén, bizonyos szabadságokkal meg is erősítet, meg is ajándékozot volt, ez Hazának fegyverrel való szolgálattyaokért, s az után töb Fejedelmektől is abban megtartattanak és erősítettettek; melyek nevezet szerint ezek: Szalonta, Ürög, Szent-Márton, Tamássi, Harsány, Körösszeg, Komádi, Vekerd, Sas, Régen, Félegyház, Bagamér, Mike Pércs, Bagos, Konyár, Derecske, Berethjo Ujfalu, Kaba, Sáránd, Tépe.*” A törvénycikk megerősítette a kiváltságot hajdúk eddigi privilégiumait, de egyúttal kötelezte is őket „fejenként” a fejedelmek hűségese szolgálataira, valamint arra, hogy „*gyakrabban is meg-mustráltatván á Fejedelmek és Generálisok, annak módgya szerinti Regestrumi bé-adattassanak*”. A hajdúk fölé helyezte a váradi kapitányt, kimondva, hogy aki netalántán „*Fejedelem vagy Váradi Fő Kapitány híre nélkül Török közé menni, küldözni, irogatni, gyűléseket magok között hirdetni merészelné*”, azokat el kell fogni, a főkapitányt pedig felhatalmazta a halálbüntetés kiszabására is.²⁵

Nyakas az *Approbata*kban felsorolt településeket „hiteles hajdútelepítéseknek” mondotta, holott éppen a helységekről általa leírt részletek ingatják meg állítását, hiszen a húszból nyolc helyen, a hajdúhelyek 40%-ban nem talált kiváltságlevelet, ezeket az idézett felsorolásban dőlttel jeleztük. Bagoson csak a pecsétnyomó, Tépén a birtok megvásárlására utaló források és az 1627-ből származó címeres pecsét, Félegyházán Szendrey István egy hivatkozás nélküli megjegyzése szolgált számára bizonyítékkal. Ezen felül Körösnagyharsányban és Komádiban új adománynak (*nova donatio*) írja a lakosoknak szóló adományt.²⁶

Bagamér Báthory adománya után Bethlen Gábortól (1626) és I. Rákóczi Györgytől (1637) is kapott megerősítést. Adománylevele maradt Berettyóújfalunak, Hencidának,

²⁰ Rác 1969a. 59.

²¹ Nyakas 2005. 149–150.

²² Szendrey István hozzászólása Rác István előadásához. A hajdúk a magyar történelemben 1969. 85.

²³ A hajdúk a magyar történelemben 1969. 60–61.

²⁴ *Approbatae Constitutiones* 170–171.

²⁵ 3. articulus *Approbatae Constitutiones* 172. A váradi kapitányi és Bihar vármegye főispáni feladatkörének kapcsolatáról s a hajdúk fölötti ítélkezésről újabban: Rác Balázs Viktor 2021. 201–236.

²⁶ Nyakas 2005. 164. és 173.

Régeznek, Vekerdnek, telepítő levele Tamásinak, Derecskének.²⁷ *Tépén* viszont olyan hajdúk telepedtek le, akik nevében Kovács Péter birtokot vásárolt, gyakorlatilag a fejedelem jóváhagyásával megvette a földesúri jogokat.²⁸ Konyárt a szakirodalom a hajdújoggal bíró települések között tartja számon. Szendrey István kiváltságleveleket közlő munkája²⁹ azonban nem tartalmazza a mezőváros oklevelét. Rácz István a 17. századi hajdúkról írott könyvében³⁰ a bizonytalan jogállású hajdúhelyek közé sorolta. I. Rákóczi György a vele szembeforduló Zólyomit, akinek birtokaihoz tartozott Konyár is, 1633-ban megnotáztatta,³¹ és örökös (16 évig, haláláig tartó) fogságra ítélte, ami kihatott birtokainak sorsára is. Zólyomi birtokainak nagyobb részét Rákóczi elkoboztatta, felesége, Bethlen Katalin kezén csak a micskei és a kereki uradalmat hagyta.³² Nem maradt fenn kiváltságlevele Sárárndnak, Kabának, Váradszentmártonban csak egyéni adományok voltak, s a Csákyak birtokában lévő Körösszeg kiváltságlevelét sem ismerjük. Sasnak és Ürögdnék birtokbaiktató oklevele ismert.³³ A kiváltságolást tehát abban a tiszta formában, ahogyan Bocskai fejedelem tette, a letelepítettek jogi státusára, a hely birtoklásának módjára és az adomány fejében megkövetelt katonai kötelezettségre vonatkozóan az Approbatákban szereplő települések mindegyike esetében következetesen nem érhetjük tetten. Amit látunk, az viszont jellemzően fejezi ki, hogy a fejedelmet a védelem ellátása, a hajdúkat viszont valamely település használatának megszerzése érdekelte, ami különböző, rövidebb távon is jól érvényesíthető megoldásokat eredményezett, ahol mindkét fél kevesebb figyelmet szentelt az eredeti, Bocskai-féle privilégiumlevél megadásának.

A hajdúk II. Rákóczi György melletti kiállítását a törökök megbüntették. Szalárdi János a kortárs döbbenetével írta le a Berettyó menti pusztításokat, amikor a tatárok az újfalui malomgátnál verték meg Kádár vitéz kétszáz emberét, s „*szemek láttára Konyár és Derecske nekigyújtogatók, a jó rakott épületű hajdú városok felégettének.*”³⁴ A visszaemlékezések ehhez a pusztításhoz kötik például a konyáriai középkori templomának felégetését is.

Amikor Báthory Gábor egy Raácz István nevű tarpai jobbágnak és fiági leszármazottainak azért, hogy őt „fegyverrel lova hátán” szolgálják, lehetőséget adott, hogy akármely faluban, vagy városban a földesúri szolgálattól mentesen letelepedhetnek, lényegében *magánföldesúri hajdúhelyet* létesített.³⁵ Ez a gyakorlat az erdélyi fejedelmeknél is megjelent, mint földbirtokosoknál, de tiszántúli és erdélyi arisztokratáknál is.

Bethlen István 1625-ben a hozzá forduló 16 hajdúnak adta a bócsi pusztát, amely az ifjú Rhédey Ferenc zsákai birtokához tartozott. A szokatlan adományt, amikor egy magánbirtokos területét, a birtokos helyett adta oda a hajdúknak az erdélyi gubernátor,

²⁷ Nyakas 2006. 144., 153., 166., 169., 196.

²⁸ Nyakas 2005. 157–159.

²⁹ Szendrey 1971. 65. az MNL OL P 108. Esterházy levéltár Rep. 33/B. Fasc. A. No. 40. oklevelére hivatkozik.

³⁰ Rácz 1969b. A 120. oldal után található térképen 25 települést tekint ilyennek.

³¹ Erdély története II. 1986. 697–698. A Zólyomi elleni fellépésnek elsősorban a hajdúkra támaszkodó, többnyire a fejedelem szándékaival ellentétes külső kapcsolatok alakítása volt a valóságos oka.

³² Gyalóky 1917. 254. A tanulmány szerint a törökök szerették volna elérni Zólyomi szabadon engedését, aki Bethlen Gábor háborúiban szerzett magának tekintélyt Erdélyben, de a török előtt is. 1633-ban már állítólag Wallenstein császári fővezérének is felajánlkozott, s „*árulása fejében Lévát és Tokajt*” kötötte ki magának. Gyalóky 1917. 247.

³³ Nyakas 2005. 159. és 161.

³⁴ Szalárdi János siralmas magyar krónikája 397.

³⁵ Szendrey 1971. 225.

Nyakas a birtokos kiskorúságával magyarázta. Bizonyosan nem a birtokos ellenére történt az adomány, mert az oklevél bírói fellebbviteli fórumként a Rhédeyek zsákai várának kapitánya alá rendelte a hajdúkat, s kötelezte őket, hogy a faluba a megtelepedni szándékozó parasztokat is befogadják. A hajdúk paraszti szolgálattal, tizeddel, kilenceddel nem tartoztak. Sajátos ugyanakkor annak kimondása, hogy „*ha Rhédey Ferenc kívánja, számára is gazdálkodni fognak a majorságokban. ... (fegyveresen) kötelesek ... Rhédey Ferenc szolgálatára állni.*”³⁶ Az oklevél második pontja világosan fogalmaz „*Valamikor az Kapitány szükségesnek itéli és parancsolja, tartozzanak az Sáakai Vár szükségére és szolgálatjára elégségesen fel ülni és híven szolgálni.*” Bethlen István gubernátor tehát a Várad védelmére rendelt zsákai vár alárendeltjeinek tekintette a bócsi pusztára letelepült hajdúkat, ezért rendelkezett róluk, úgy, hogy az „*Úrfi kárára*” ne szolgáljon, sőt, a harmadik pont szerint „*az Úrfi szolgálatjában ... a Kapitány parancsolattjára el menni és a rájuk bízott dolgokban el jární tartozzanak*”. Ez azt jelenti, hogy a Bócsra költözők nem Bethlen magánföldesúri hajdúai, hanem ifj. Rhédey Ferencé, akik azonban Zsáka erdélyi katonai-védelmi szerepe miatt a fejedelemnek is alárendeltek voltak, s ezért tartozhattak a gubernátor rendelkezése alá. A fejedelem nevében eljáró gubernátor viszont ki is használhatta az ifjú Rhédey helyzetét a kettős kötelezettség előírására. Az oklevelet 1642. július 11-én ifj. Rhédey Ferenc is megerősítette, s Bethlen korábbi privilégiumát – mint számára mindenben megfelelő szabályozást – hagyta helyben.³⁷

Nyakas magánföldesúri hajdúhelyként említette Pocsajt (1632) és a később elpusztult Csanálost is, ahol házhelyekre vonatkozott I. Rákóczi György földesúrként kezdeményezett telepítése, amelynek ideiglenességére vonatkozóan maga írta le, hogy 1635-ben, amikor a fejedelemnek konfliktusa támadt a hajdúkkal, azt elvette tőlük.³⁸

A bihari Adorján vára melletti Szalárdon Ráczy István egy urbárium összesítésében katonáskodókat és hajdúkat talált, ezért Szalárdot magánföldesúri hajdúhelynek nevezte. Az 1625. évi Szalárd mezővárosi urbáriumban és összeírásban ténylegesen lovas szabadosokat (4 fő = az összesítésben lovas nemes), nemeseket (7 fő) és katona renden lévőket 37 fő, egy hadnaggal (Kozma András) írtak össze. Az összesítés még egyéb rendbeli nobilesként 10 főt jelölt, de nem derült ki, kik is ők? Az urbáriumban nincsen szó a katonáskodók külön szolgálatásáról.³⁹

Külön ki kell térnünk Körösszeg esetére, mert a szakirodalomban a település kiváltságolásával kapcsolatban komoly félreértések vannak. Nyakas úgy értékelte, hogy Körösszeg is kétségtelenül kiváltságolt hajdúhely volt, hiszen szerepel az *Approbatæ Constitutiones*ban, sőt, ennél jóval többet feltételezett, amikor úgy fogalmazott, hogy „*A Csákyak vára melletti település az egyik legkorábbi hajdúnáros Biharban... Körösszeg kiváltságolása nem ismert, de a jelek szerint legalább a Bocskai-szabadságharc idejétől hajdúnáros.*”⁴⁰ Később azonban már úgy vélekedett: „*Talán a legréjtélyesebb hajdútelepülésünk.*”⁴¹ Utóbbi megállapításával egyetértünk, az előbbivel azonban semmiképpen, ráadásul a rejtély megoldását is másképpen látjuk, mint a hajdúk kutatója.

³⁶ Seres 2004. 1234. és az oklevél szövege 1238.

³⁷ Seres 2004. 1239.

³⁸ Nyakas 2005. 207–209.

³⁹ Csáky Oklevéltár I/2. 630–631.

⁴⁰ Nyakas 2005. 52.

⁴¹ Nyakas 2005. 189.

A Csákyokról egy 2023 májusában tartott váradí kora újkori konferenciára készült tanulmányban már kimutattam, hogy a 14. század végétől folyamatosan birtokosai voltak a településnek, sőt a körösszegi és adorjáni előnevüket két bihari várbirtokadományuk nyomán viselték. Azt is bebizonyítottam, hogy egyik erdélyi fejedelemnek – Bocskainak, Báthorynak, Bethlen Gábornak – sem állott érdekében a Csákyak saját ősi birtokán hajdú kiváltságot adni, s azt nem is tették meg.⁴²

A második hajdúfelkelés szerepet kaphatott abban, hogy Báthory Gábor 1608. május 7-én a nemes Bekeny István kapitánysága alatt szolgáló, korábban Körösszegen (Keretzeg) lakos hajdúk Tamásiba való átköltözésére adott lehetőséget. Az adománylevél kapitányról és katonákról ír – s nem hajdúkról –, akiknek adományba adja a Várad tartozékaiként szereplő birtokot, s nem utal azok valamilyen korábbi kiváltságaira, hanem éppen „*a haza szabadságának helyreállításában több év óta ... kiváltképp fejedelemségünk legszentebb és legfenségesebb kezdetekor*” tanúsított érdemeikre. A fejedelem maga hivatkozik rá, hogy az oklevél alapján jogaikra vonatkozóan „kiváltságlevél formájában” készül rendelkezni, tehát a Tamásiba átköltözötteknek külön kiváltságlevele is lehetett.⁴³

Báthory fejedelem tehát Tamásit tekintette olyan, csak a hajdúk rendelkezésére bocsátható helynek, ahonnan a saját, fejedelmi szolgálatában lévő hajdúktól az előírt katonai kötelezettségek teljesítését elvárhatta.⁴⁴ Ha – ahogyan Nyakas Miklós feltételezte – Körösszeg kétségkívül kiváltságos település lett volna, akkor a fejedelemnek csak meg kellett volna erősítenie a privilégiumot, de nem ezt tette, hanem átköltöztette a Körösszegben szolgáló hajdúkat Tamásiba.

1615-ben Bethlen Gábor viszont hozzájárult, hogy a Csáky-uradalmakat irányító birtokosasszony, Wesselényi Anna újratelepíthesse a bihari körösszegi uradalom elnéptelenedett helyeit. „*Megértvén Keresztügyi Házának, hozzá tartozó Jóságaival együtt való pusztulását ... megengedtük, hogy azokból dézsmát adni a mi számunkra senki ne tartozzék, hanem az előbbeni mód szerint az kilenczéd Csákyné asszonynak és az Eö Kegyelme Árvájának járjon, s ezért megnevezett puszta helyeken leendő vetésekből sem magunk, sem váradí várunk szükségére semmiféle dézsmát ne vegyen és az ott levő embereket ne háborgassa, hogy a vetés meg ne szűnjék.*”⁴⁵

Az özvegy saját birtokán, az akkor Kolozs vármegyei Almáson,⁴⁶ a Desőfalva utcában tartott hajdúkat, s szabadságukat is meghatározta. 1623-ban engedélyezte, hogy felettük ne a városi bíró ítélkezzen, hanem saját elöljárójuk lehessen, s telkeiket örökséggel együtt szabadon bírassák: abból dézsmát és egyéb szolgálatot ne adjanak.⁴⁷

Csáky István öccsével, Lászlóval és anyjával 1625-ben felosztotta a családi birtokokat és ennek eredményeként az erdélyi nagymási és körösszegi uradalom maradt a saját birtokában, míg az egeresi kastélyt a hozzá tartozó birtokkal és a bihari adorjáni

⁴² Papp 2023. 149–169.

⁴³ Szendrey 1971. 84–85.

⁴⁴ A debreceni megállapodás szellemében Báthory 1608. május 26-án, Gyulafehérváron adott a hajdúknak kiváltságlevelet Mikepércs elhagyott, fejedelmi birtokká váló településére, hogy hasznaikkal és tartozékaikkal együtt élhessék. Nyakas 2017. 35.

⁴⁵ 1635-ben is csak Körösszeg oppidum, Beszermény possessio, Apáti portio, Károly possessio, Pankota portio, Körös besenyő portio, Árpád portio voltak lakottak, s az uradalomhoz húsz puszta helyet írtak össze. Molnár 1978. 110–115.

⁴⁶ Nagymás, ma Almaşul mare (Szilágy vármegye), Almás tehát nem azonos a bihari Almás faluval, amely utóbbi sohasem volt a Csákyak birtoka.

⁴⁷ Papp 2016. 62.

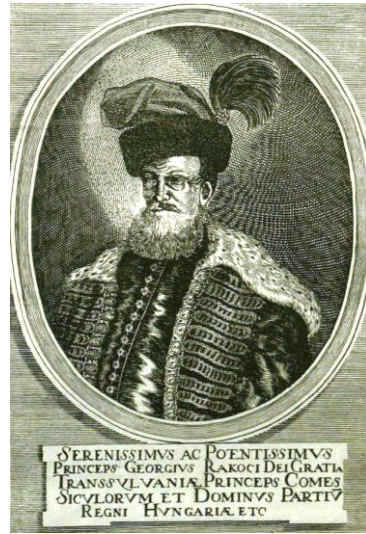
uradalmat a margittai curiával Csáky László kapta, az anyjának özvegyi tartásként Buza mezővárosa jutott tartozékaival, s a gorbói és királydaróci javak.⁴⁸

I. Rákóczi György, a református fejedelem nem nézte jó szemmel a katolikus Csákyak tevékenységét, akik az erdélyi katolikusok pártját erősítették. Csáky István Brandenburgi Katalin támasza és kegyence volt, akinek a Magyar Királyság nádorának, Forgách Zsigmondnak a lánya, Éva volt a felesége. Csáky erdélyi birtokait – aki nem jelent meg az országgyűlés előtt – a fejedelem lefoglaltatta, s Nagymásón 1632. január 6-án az anyával és a feleséggel kötött megállapodásban kimondatta „*az jószág három felé osztoljék, egyik része urunk ö nga számára, az másik része az kis úr Csáky Ferencz uram számára, az harmadik az kisaszszony Csáky Anna számára.*”⁴⁹

Rákóczi fejedelem Csáky és Brandenburgi Katalin kapcsolatát a töröknek is beárulta, magát Csákyt Erdélyből száműzte. Az erdélyi birtokok közé kell számítani a bihari körösszegi uradalmat is, Wesselényi Anna is ebben az értelemben kért Forgách Évától a böjti időszakra heringet 1632-ben, mivel „*az keresztsszegi halak odavannak immár*”.⁵⁰ Körösszeg katonáiról, várőrökről maga Wesselényi Anna is megemlékezett egy Csáky Istvánhoz 1625-ben írott levelében, mint akiket „Albert uram”, vagyis a körösszegi tisztartó és várnagy szerint egy hordó borral jobb véleményre lehet hangolni.⁵¹

2. kép. Csáky István gróf, tárnokmester.

3. kép. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem.

⁴⁸ Csáky Oklevéltár I/2. 647–657. Az 1625. évi osztozkodáskor anyjuk közvetítette a testvérek között, s a birtokok személyzete a konfliktusokat nem mindig értette: „*Albert uram sok szóval kére Keresszeghbe vagy harmadnapra elmenjek, mert az vitézek kedvtelenséget gondolnak, mintha egymástól úgy váltunk volna meg; bizony igen kedvtelen valék hozzá, de látván talán egy hordó bor kedveskedéssel úgy léssen jobb, elmentünk vala még az osztály előtt; egy hordó bort reájuk számván*”. Wesselényi Anna levele 1626. január 22. Deák 1875. 24. és 84. Amikor Csáky László meg akarta szerezni a lévai és a véglesi uradalmakat, az egeresi jószágot Gyulaffy Lászlónak, a bihari uradalmakat pedig Prépostváry Zsigmondnak zálogosította el. Prépostvárytól Telegdy Istvánra, majd özvegyére, Lónyai Margitra szállt, akitől majd egyezség alapján került erdélyi Csáky Lászlóhoz, Csáky István tárnokmester harmadik fiához.

⁴⁹ Deák 1888. 86.

⁵⁰ Deák 1875. 111.

⁵¹ Deák 1875. 24. és 84. A levélben említett „Albert uram” körösszegi tisztartó és várnagy. Deák 1875. 187.

Csáky erdélyi birtokainak visszaadását az I. Rákóczi Györggyel Eperjesen, 1633. szeptember 28-án kötött békemegállapodás 9. pontja alapján határozta meg.⁵² A megállapodás viszonyosságon alapult: a magyar király amnesztiát adott a fejedelem híveinek, viszont a fejedelemnek is engednie kellett az ellene korábban fondorkodók büntetésén, „*minélfogva Prépostváry, Csáky és a többiek bántatlanul visszatérhessenek, s birtokaikba visszahelyeztessenek*”.⁵³

4. kép. Körösszeg várának alaprajza (Adrian Andrei Rusu), amely az 1635. évi inventárium korabeli állapotokat mutatja.⁵⁴

⁵² Deák 1875. 20.

⁵³ Frankl 1871. 200., valamint Szilágyi 1861. 256. A béke kilencedik pontja: „*Magnificorum Sigismundi Praepostvari, et Stephani Csaki bona universa restituet, respectu auctoritatis et Interpositionis suae Majestatis.*”

⁵⁴ 1635. augusztus 3. A körösszegi várhoz tartozó ingóságok jegyzéke, amely a belső vár (torony, palota, házak, belső pince, kápolna, konyha), a külső vár (házak és külső pince) és a külső kerítésben lévő épületek: a négy istálló, jégverem, egy négy kőre való malom, kocsmaház területét öleli fel. Csáky Oklevéltár I/2. 682–687. Adrian Andrei Rusu régész, aki felmérése alapján készítette a vár alaprajzát. Ld. Rusu Körösszeg, ahol maga is a fenti inventáriumra hivatkozott. Nagyon hasonló alaprajzot közölt Rác Tímea „A körösszegi lakótorony analógiák tükrében” című tanulmánya is, amelyben négy építési szakaszt különített el. Rác 2015. 47.

Az ígélet ellenére a birtok fölötti teljes rendelkezést Csáky nem kapta vissza. Azt látjuk, hogy Rákóczi György továbbra is korlátozta őt jogaiban: „*az restitutiókor egynehány conditiókat enumeraltatott szolgálóm eleiben: melyek között egyik az, hogy életemig bírhassem s holtom után elfoglalhassa s övé legyen, és noha ... midőn értésemre esett contradicáltam az conditiók ellen, mindazonáltal in vigore tartotta az Fejedelem azokat, mert amikor valamely részecskéjét jószágomnak bizonyos okok miatt el akartam volna zálogosítani, ottan probibealtatta az emptort, hogy pénzét ki ne adná, mivel énnekem bizonyos conditiókkal adta volna az jószágot vissza, azért nem volnék azt szabados elzálogosítani.*”⁵⁵ Csáky nemcsak azt sérelmezte, hogy a fejedelem korlátozni kívánta birtokjogát, hanem azt is, hogy Gyaluban 15 napi szolgálatra kötelezte birtokai jobbágnépességét, a „mostani támadásban” – utalás Rákóczi Felső-Magyarország elleni támadására – pedig várait elfoglalta, s Illésházy Gáspárnak adta. Deák Farkas kötetéből tudjuk, hogy Rákóczi további súlyos feltételeket támasztott: „*1. Kedviünk, akaratumk s engedelmiünk ellen birodalmunkba nem jó, sem itt nem lakik. 2. Sem titkon, sem nyilván Császár ő felsége birodalmából is elleniünk soha sem nagyban, sem kicsinyben nem practikal semmi szín és praetextus alatt. ... 6. Az jószágot pedig, kit az fiscus törvény szerint elnyert volt, az feyül megirt conditiók szerint «vita ipsius durante» császár ő felsége törekedésére restituáltuk.*”⁵⁶

A birtokról 1645-ben – Szél Benedek udvarbíró és Bihary János számtartó megerősítésekor – készített összeírás egyértelműen utalt a hajdúk közeli jelenlétére, az uradalom pusztáinak hajdúk általi használatára.⁵⁷ A leírás egyértelműen azt mutatja, hogy az uradalomhoz tartozó Körömsd, Telek, Méhes, Kinis praediumokon „*az Kereszszeghi hajdúk élnek és az Ur semmi hasznát nem vesz,*” Ugrán az uraság két telkén „*... mi haszná lehetnek Kis Márton hayduja éli.*” Darvast pedig, amelynek a fele a Csákyaké „*hatalmasul a Vekerdi rácok élék.*” A Kiss Márton elleni tanúvallomások között egy Csízi András nevű nemes tett említést róla, hogy a Darvas-beli portiót „*mikor az fejedelem el foglalta volt felét Körösszegnek, akkor attá nekik az Fejedelem. De az után a tisztartók vissza vették volt, mint Eő Naga vissza attá volt az jószágot Uramnak eő Ngnak, de őke azzal nem gondolnak.*”⁵⁸ Ezek a vekerdi rácok egy bizonyos nemes Rác János hajdúkapitány emberei, akik „*in oppido libero hajdonicale Körös Szegh commorantes*”, s akiknek 1631. június 16-án maga I. Rákóczi György adott Gyulafehérváron kelt oklevelében engedélyt, hogy Vekerdre költözhessenek.⁵⁹ A fejedelem tehát maga nevezte 1631-ben Körösszeget hajdú-mezővárosnak, de a rácoktól elvárt katonai kötelezettséget csak Vekerdre történt átköltözésük nyomán remélte, miközben az összeírás a települést még 1645-ben is Csáky kézen lévő birtokként vette számba. A Szendrey István által közölt oklevelek között találhatunk egy 1642-ből való Rákóczi György által kiadott letelepedési engedélyt is, amely Vekerdre 30 magyar katona befogadását írja elő – 300 magyar forint lefizetése mellett – a helyi rác lakosoknak.⁶⁰

⁵⁵ MNL OL P 71. Fasc. 30. No. 6. A lengyelországi császári követ állítása szerint, bár Csáky erdélyi birtokait visszakapta, a fejedelem egy zálogosítás alkalmával arról „világosította fel” az érdeklődőt, hogy mivel csak bizonyos conditiók mellett adta vissza azokat Csákyknak, nem is volt joga a birtokokat elzálogosítani.

⁵⁶ Deák 1888. 89.

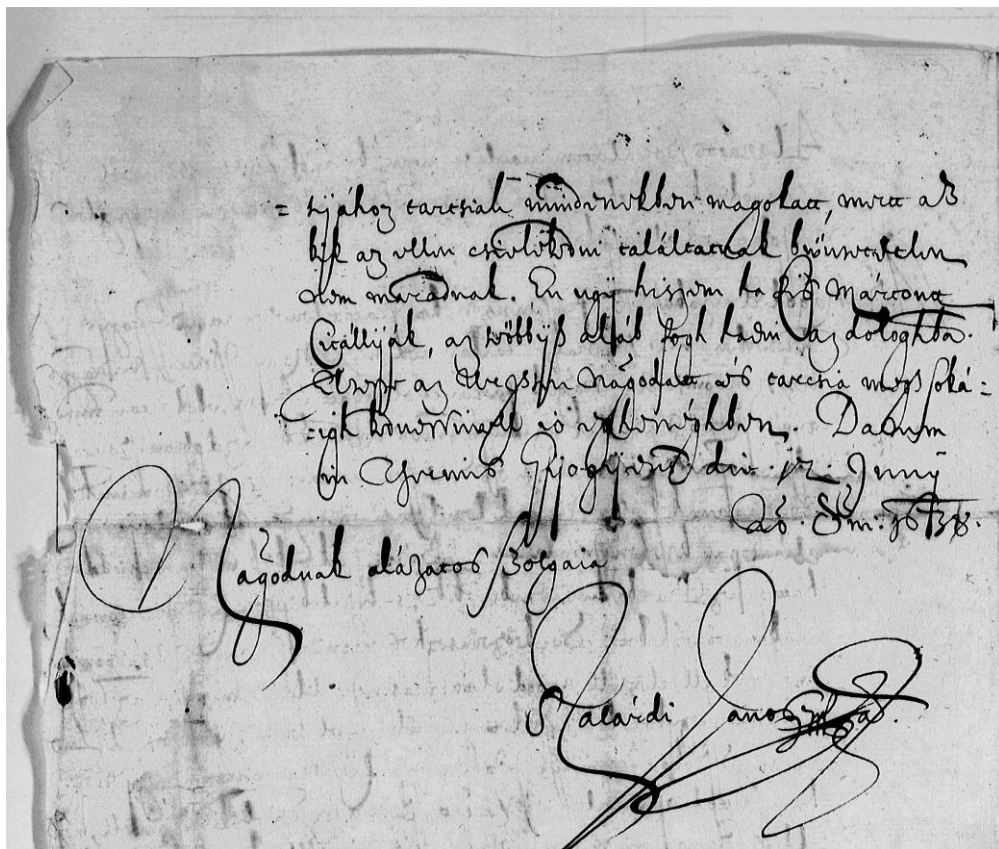
⁵⁷ Szél Benedeket két fiával együtt már 1635-ben összeírták, mint Berekböszörmény mezőváros szabadosát. Molnár 1978. 112.

⁵⁸ MNL OL P 72. Fasc. 381.

⁵⁹ Nyakas 2005. 169.

⁶⁰ Szendrey 1971. 207–208. A Váradon kelt irat szerint a rácok hadnagyot, a magyarok bírót választhattak, s az esküdtek is egyenlő számban kerültek ki a két népcsoportból.

A Csáky család kassai levéltárában⁶¹ több irat foglalkozik Kiss Márton személyével, akinek visszaéléseiről 1638-ban Szalárdi János is azt írta Wesselényi Annának, hogy „eddig megúsza szárazon”, de úgy látja, hogy törvény elé kerül: „*En úgy hiszem, ha Kiss Mártont citállyák, az többjék alább fog hadni az dologba*”.⁶² A források arról tanúskodnak, hogy a vizsgálat valóban elindult, a körösszegi nemeseket megvallatták, több egyéni panaszt összegyűjtöttek, s Megyeri Ferenc praefectus több, piszkozatban fennmaradt levéltöredékben foglalta össze a Kiss Márton által elkövetett túlkapásokat ifjabb Rákóczi Györgynek, aki 1640-től lett Várad főkapitánya, s így a bihari hajdúk fölött katonailag és jogilag is rendelkezési joggal bíró személy.⁶³

5. kép. Szalárdi János levele Csáky István anyjának, Wesselényi Annának.⁶⁴

⁶¹ MNL OL P 72. Fasc. 381.

⁶² Szalárdi János levele hadadi Wesselényi Annának, 1638. június 17. MNL OL P 72. Fasc. 381.

⁶³ MNL OL P 72. Fasc. 381. 1639. Missiles de qverely contra Martinum Kiss Keresztszegiensis et alios, Keresztszegi Acták. A fogalmazványok nincsenek aláírva, ahol viszont címzés van, azt az iratot nem udvarbíró írta, hanem maga a praefectus. RácZ István használta szövegében az udvarbíróra utalást, Nyakas azt átvette, de a jelzett csomót a Csáky-levéltárban egyikőjük sem tanulmányozta át. RácZ 1969b. Ő a körösszegi hajdúkat egyértelműen magánföldesúri hajdúknak nevezte.

⁶⁴ Szalárdi János levele hadadi Wesselényi Annának, 1638. június 17. MNL OL P 72. Fasc. 381.

A mellékletekkel megerősített levelek egyértelműen mutatják a Rácz István kötetének adatára támaszkodó Nyakas Miklós munkájában röviden leírt visszaéléseket, hiszen Kiss Márton nemcsak a hajdúk fölött ítélkezett, hanem Csáky István alattvalóira is ki akarta terjeszteni joghatóságát, s több más területen is a földesúri jogokat gyakorolta.⁶⁵ Azt olvashatjuk, hogy az urasági kocsmá helyett „... *mostan Kiss Márton abbéli praerogativáját is az úrnak el akarván rontani, mind maga s mind más, alatta lévők számára szabad kocsmát engedett, és hogy abban is magukat fundálhassák, ha hol korsomát kezdenek, feleslen fel fegyverkeznek, s őrzik. Ezmellett az Eő Nga Böszörményi mészárszékin is jövedelmet magának occupálta.*” A praefectus szerint az egész uradalomban megkérdőjelezi a földesúri jogokat, hiszen „*az Uram eő Nga földére sine discretionem minden bitang latrot, orvot, tolvajt valamikor akarja pro libitu befogadnia, az ház helyiket nekik osztva, még a cigányokat is az Úr földére reá szállítja, maga jobbagyságára, halászó vizzeit indifferenter éli, tilalmas erdeit, a jó élő makkos fákat egyaránt hordgyák és pusztítják, házőknál nagy rakásokkal le rakván, melyet annak előtte nem merészelték művelni, sőt ha valamely embernek az udvarán afféle termő fát csak megláttak is, azt is egy forinttal büntették meg.*”⁶⁶

Az iratok azonban több területen új értelmezésre adnak lehetőséget. Bizonyos, hogy a változások arra az időszakra vezethetőek vissza, amikor Rákóczi lefoglalta a bihari birtok felét (feltehetően az 1625-ben Csáky Istvánnak jutott birtokrészeket), s hajdúkat engedett oda lakni, ahogyan az előző példából láthattuk. De a praefectus ifjabb Rákóczi Györgyhöz írott levelének bevezető részében szó esik arról, hogy Kiss Márton hajdúinak visszaélései a földesúr által adott conditóiok be nem tartásának következményei. „*Ngodnal immár nyilván vagyon azoknak a Hayduknak minemű Captalanban költ contractusok volt az én urammal eő Nagával és minemű conditiokkal admittálta volt eő Nga az maga örökös saját Jóságában nemelyékét azok az Haydúk között; Kiss Márton penigh micsonda lelkiismeretűl viseltetvén kétféle szakasztotta őket, egy részét magához esküdtetvén, másik része az contractusban lévő conditioik mellett maradt meg, kik mostis Uramtul Eő Ngatul dependálnak ... Eő Nga Mandátumából allapottjókat Ngod világosson megérti, de kegyelmes uram, nemhogy az mi Kegyelmes Urunk Eő Nga Mandátumához engedelmesek lettek volna, sőt inkább aporté opponálták magokat, elannyira, hogy az ki az mi Kegyelmes urunk Eő Nga Mandátumát gyülekezetekben vitte is nekik, aztis ott levonatván, meg verték.*”⁶⁷

A szöveg világosan kifejezi, hogy a Rákóczi fejedelem által odaengedett hajdúk végül a birtokos contractusa alapján éltek az uradalomban, az ő elvárásaiból kellett volna tartaniuk magukat, amit éppen Kiss Márton hadnagysága óta nem tettek, sőt ő lépett fel új igényekkel. Vagyis volt földesúri beleegyezés – azt ugyan nem látjuk világosan, miféle fejedelmi nyomás hatására – a hajdúk otlletébe, a földesúrnak alávetett hajdúk megjelentek Körösszegen is.

A praefectus kapott választ az ifjú Rákóczitól, amiből kiderült, hogy a bíraskodásra valóban volt jogosultsága Kiss Mártonnak, amelyet szerinte a „megholt fejedelem” adott neki, de arra nincsen joga, hogy „*az Keresztiszeji Dominiumot hogy magának vindicálja*”. Megyeri Ferenc azonban határozottan azt képviselte, hogy a káptalanban készült testi-moniális szerint – amit átadott a főkapitánynak – a törvénykezés és a váradi kapitányhoz való fellebbezés „*sem az megholt fejedelem idejében sem az mostani Kgyelmes Urunk idejében soha*

⁶⁵ Rácz István azonban csak egyszerű visszaélésnek tekintette az esetet. Rácz 1969b. 136.

⁶⁶ MNL OL P 72. Fasc. 381. A Rákóczinak írott levelek többféle változatban, értelmezésekkel, kiegészítésekkel maradtak fenn.

⁶⁷ MNL OL P 72. Fasc. 381.

sem volt,” hanem „Ibrányi uram eő kegyelme Capitányi jogába kezdde Kiss Márton törvényt tenni,” s akkor a paraszti bírák előtt „hatta meg Ibrányi uram eő Kgyelme Kiss Mártonnak, hogy ő tegyen törvényt”. Mivel Ibrányi 1635-től lett vicekapitány, a jogkört is ezt követően kaphatta meg Kiss Márton.⁶⁸

1639. július 13-i keltezéssel ezen iratok között maradt fenn egy Tarhos János nevű hajdúhadnagy számára készített instructio, amely rávilágít a körösszegi hajdúk sajátos helyzetére.⁶⁹ A második pont egyrészt előírta, hogy „Az régi bevett jó rendtartás és szép szokás szerint ha mikor az mi Kegyelmes Fejedelmünknek az hazának való szolgálat kívántatik, mint ennek előtte, úgy ezek után is szolgáljanak,” tehát eddig is ilyen módon szolgálták a fejedelmet! Másrészt viszont békeidőben lehetővé tette, hogy „az Úrnak eő Ngának, úgymint az kinek a saját földén lakik, tudniillik tekintetes és nagyságos keresztszegi Csáky István uramnak és mindkét ágon lévő proprietásainak ... az eő Nga keresztszegi jószágának késsz minden oltalmazására, s Ő Nga kárainak el távoztatására ...”. A körösszegi hajdúk sajátos helyzete éppen abban állt tehát, hogy a fejedelemnek és a birtokosnak egyaránt kötelesek voltak katonai szolgálatot teljesíteni!

Az instructio szoros együttműködést írt elő a hajdúhadnagy és a körösszegi udvarbíró között. A hadnagy esküdtársakkal ítékezhet, de nem egyedül és nem a földesúr alattvalói felett, hiszen kimondja: „az bírónak minden segítséggel legyen az hadnagy, egyező értelemben.” A hadnagy ugyanakkor büntethette a feladatát nem teljesítő esküdtet, s akkor a bírság is az övé, s a 20 és 12 forintos bírságösszegekből is egy-egy forint. A bírászkodás nem volt korlátlan, mivel „Minden törvény szerint való egyéb bírságok is az contractusok az praefectus dispositiojában lesznek, és az mint rendelí, úgy vétessenek meg.”⁷⁰ Az utasításban foglaltak nagyon emlékeztetnek a bócsi hajdúk kötelezettségeire, ott a zsákai, itt a körösszegi vár számára teljesített köteletség szerepelt a birtokosnak nyújtott ellenszolgáltatások mellett. Feltételezhető, hogy a Várad védelmére rendelt várakhoz tartozó hajdútelepítések esetében máshol is előírták a kettős, a fejedelemnek és a magánbirtokosnak teljesítendő szolgálatokat.

⁶⁸ Ibrányi Mihály I. Rákóczi György bizalmi embere volt. Izsépy 1983. 172.; Megyeri Ferenc praefectus válasza íj. Rákóczi Györgynek, dátum nélkül. MNL OL P 72. Fasc. 381.

⁶⁹ Rác István idézett ugyan az instructióból, de azt a hajdúknak adott utasításnak nevezte, s a második pont, amely a fejedelemnek teljesítendő szolgálatra utalt, elkerülte a figyelmét. Rác 1969b. 133.

⁷⁰ MNL OL P 72. Fasc. 381. Az instructio részletezte is (4. pont), mely feladatokban kell a hajdúnak a földesúr szolgálatára állnia: „Ha mikor az eő Nagysága gondviselési mellett eő Nsága hasznára avagy dolgában lonások kívántatnak, az fölteknek oltalmazásokba, az elidegenült jobbágynak haza szállításába, fogyatkozás és akadály nélkül elégséges lovas adgyon, efféle dolgokba velek lenne az udvarbíró avagy bizonyos embere.”

6. kép. Várak az Erdélyi Fejedelemségben I. Rákóczi György idején.⁷¹

Kiss Mártonról a szalontai csata után derült ki, hogy fejedelmi tiltás ellenére fogságban tartott Körösszegen egy török béget, akit már Rákóczi fejedelem is kerestetett. Hozzá hasonlóan a helységből egy Borbély Albert nevű nemesnek is volt török rabja, akit a fejedelem rendelkezéséig Ibrányi záratott el. Izsépy Edit, az esetek feltárója a hajdúk fizetetlenségével magyarázta a visszaéléseket, ahogyan a hajdúkatonák túlkapasait is.⁷² A sok probléma ellenére Nyakas Miklós azt derítette ki, hogy „Körösszeg *falú szabad hajdúinak hadnagyá?*”, Kiss Mártont és fiait mindkét Rákóczi fejedelem (1643-ban és

⁷¹ Az I. Rákóczi György korabeli térkép a BTK TTI honlapján Mátyás-Rausch Petra és Nagy Béla szerkesztésében. <https://tti.abtk.hu/terkep/terkep/1648-az-erdelyi-fejedelemsog> (Utolsó letöltés: 2023. december 2.)

⁷² Izsépy 1983. 183.

1647-ben) a hűséges szolgálataikért birtokadományban részesítette. Azt a tisztet adományozták meg hat birtokkal, aki a jelek szerint nem a saját, hanem a fejedelem zászlájára eskethette fel a katonákat, ha ténykedéséért birtokadományban részesült.⁷³ Az eredeti oklevélben természetesen nem erre, hanem az apa és fiai szalontai ütközetben vállalt szerepére, valamint „*a legutolsó két éves hadjáratunkban*” tanúsított katonai érdemeikre hivatkoztak.⁷⁴ Ebben a helyzetben teljesen érthetőkké válnak Csáky István sérelmei a hajdúkkal kapcsolatban: „*Keresztszegi jószágomat az ott lakos hajdúk miatt szabadon nem bírhattam, hajdúkat az Fejedelem manu teneal⁷⁵ ellenem, úgyhogy semmi úttal őket nem coercealhattam,⁷⁶... kiknek insolentiájok⁷⁷ miatt tized részeny jövedelmét jószágomnak sem vehettem. ... Egy szóval szabados semmivel nem voltam.*”⁷⁸

Rákóczi erősen tartott Csákytól, ezért írta 1644-ben fiának, Györgynek, hogy figyeltesse az erdélyi birtokait, mert „*onnét tartják hírrel Csáky Istvánt.*”⁷⁹ Csáky I. Rákóczi György magyarországi hadjárata után foglalta össze a korábban már idézett, fejedelemtől elszenvedett sérelmeit, amelyek egyértelműen azt mutatták, hogy valóban nem ok nélkül érezhette üldözöttnek magát. A fejedelemség követői minden bizonnyal beszámoltak Csáky Istvánnak a nádori megbízás alapján teljesített lengyelországi követjárásáról, a krakkói udvarban mutatott politikai aktivitásáról, arról, hogy a lengyel uralkodót Rákóczi ellen próbálta hangolni, miközben a fejedelmi követek éppen ellentétes állásfoglalásra, Rákóczi támogatására szerették volna rávenni Ulászló királyt.⁸⁰

Ebbe a politikai légkörbe teljesen beleillett, hogy amikor a fejedelem elrendelte az erdélyi törvények összegyűjtését, a hajdúhelyekről a saját értelmezése alapján fogalmazzon. Mivel Kiss Márton a hajdúk hadnagya éppen a fejedelem háborúja előtt gyűjtötte Körösszegbe az embereket, s eskette azokat a maga hadnagysága alá, amiért, mint hűséges szolgálatért kapott utána adományokat, logikusan következik, hogy a hajdúk által lakott, a fejedelem szolgálatában álló nemesember alá szegődött hajdúk települését, Körösszeget hajdútelepülésnek számítsák. A II. Rákóczi György fejedelemsége alatt Bethlen János vezetésével összeállított Approbatae Constitutionesbe így kerülhetett bele kiváltságolt hajdúhelyként Körösszeg, amely ekkor s későbbben is a Csáky grófok ősi adománybirtokai közé tartozott, s hajdú kiváltságát sem tudta eddig senki kimutatni. Az erdélyi fejedelem részéről ez egy sikeres kísérlet volt a település hajdúhelyként való elismertetésére. Mivel az 1653-ban elfogadott törvény még azt is kimondta, hogy „*Ezekeken kívül több hajdúvárosok, fejedelmek és ország híre s consenzusa nélkül ne ültessenek és telepíttessenek hasonló szabadsággal*”, a törvény alapján – tévesen – Körösszeget a kortársak és a történeti szakirodalom egyaránt hajdúvárosok sorába tartozónak tekintette.⁸¹

Körösszeg a Csákyaknak ugyanolyan várral bíró települése volt, mint az 1625-ben István testvérének, Csáky Lászlónak jutott Szalárd, Adorján vára mellett. Rádásul

⁷³ Nyakas 2005. 192.

⁷⁴ Szendrey 1971. 169. Kiss Márton három fiát, Györgyöt, Pétert és Andrást is érintette az adomány, amely a Csanád vármegyei Zombor, Ferged, Pordan és Tempes, a Zaránd vármegyei Kovaszi birtokokat és a Bihar vármegyei Tépe nemesi kuriáját jelentette.

⁷⁵ teneál – bír, tart

⁷⁶ coerceál – korlátoz

⁷⁷ insolentia – arcátlanság

⁷⁸ MNL OL P 71. Fasc. 30. No. 6.

⁷⁹ MNL OL P 71. Fasc. 30. No. 153.

⁸⁰ Hiller 1989. 192–207. és EOE X. k. 81.

⁸¹ Nyakas 2005. 52.

Adorján ugyanúgy a család előnevét adó ősi birtok volt, mint Körösszeg. 1625-ben az urbárium elkészítésénél ezért tüntettek fel ott 37 „katona és hajdúrendhez tartozó” lakost, ahogyan Rácz István a „Hajdúk a XVII. században” című munkájában idézi, s akiket ő éppen ezért a magánföldesúri hajdúk közé sorolt.⁸² Szalárd azonban Csáky Lászlóé lett, amely sohasem szerepelt azon helységek között, amelyeknek hajdúi szolgálataikat a fejedelemnek voltak kötelesek teljesíteni, szemben Körösszeggel, ahol a kötelezettséghez a Csáky Istvánnal való szembenállás miatt a két Rákóczi fejedelem ragaszkodott. Az is igaz viszont, hogy Körösszeg Várad védelmi körzetébe tartozott, Szalárd pedig viszonylag távolabb feküdt a Körös partján.

A Magyar Királyságban élő Csákyak a törvénynek ellentmondtak.⁸³ A Vasárnapi Újság 1860-ban tette közzé Irinyi Sándor írását, amely szerint 1654-ben került sor arra, hogy a támokmester fiai: Ferenc, István és László „*ellentmondottak annak, hogy Kereszteszeg község, mint az ő saját birtokuk, a hajdúvárosok sorába iktattassék, nyilvánítván, hogy ha a kereszteszegi katonák hajdúi kiváltságokkal akarnak élni, akkor őket ott lakni meg nem engedik.*”⁸⁴ Az idézet utolsó sora azt sugallja, hogy a külső várban elszállásolt katonák közül kerülhetek ki Kiss Márton hajdúi. Elképzelhető, hogy a Csákyak első ellenlépése Kiss Márton ténykedése ellen az volt, hogy Szeghalmot és a környékén lévő pusztákat adták neki zálogba. Nem hosszú időre azonban, mert 1642-ben már Nadányi Mihály válthatta magához a birtokrészt.⁸⁵

Borbély Albert udvarbíró 1659-ben némelyek elhurcolásáról, sokak elbujdosásáról, az állatvagyon pusztulásáról értesítette földesurát, s a visszatérő lakosok félelméről, hogy nem lesz stabilitás, ezért házaik helyén csak „hitván kalibákat” csinálnak. Dankó Imre a korszak krónikásához hasonlóan, Szalárdira hivatkozva írta le, hogy Körösszeget 1658-ban „*a Gyula alól visszavonuló erdélyi csapatok elpusztították*”, majd 1660-ban a II. Rákóczi Györgyöt üldöző törökök hányták fel. Ugyanerre a sorsra jutott a Csákyak másik bihari vára, Adorján is, amelyet a török pusztítottak el, hasonlóan a szalárdi templomhoz, amelyet felégettek, s a családi sírboltot is kirabolták.⁸⁶ Seres István viszont azt írta, hogy Kenán budai pasa seregében 1658 szeptemberében „*az előrenyomuló tatárok a Berettyótól fogva a Körösök mellett szinte minden helységet a föld színével tettek egyenlővé.*” Több település esetén (Sarkad, Szalonta, Bél) maga a fejedelem adott parancsot annak felégetésére. Ha tehát Körösszeg felégetését a hagyomány a hajdúkhöz kapcsolja, annak nem a birtokossal való szembenállás, vagy konfliktus, hanem fejedelmi utasítás állhatott a háttérben.⁸⁷

Borbély Albert udvarbíró 1659. évi feljegyzése szerint viszont ekkor még lakott volt a település, sőt ő az uradalom egykori hajdú lakosaira is tett megjegyzést. A körösszegi nemesek esetében írta azt, hogy „*Ezeknek némely része ezélt is Kereszteszegbe lakott és némelyik*

⁸² Rácz 1969b. 130. Az urbáriumot közli: Csáky Oklevéltár I/2. 629–646. A Szalárdra vonatkozó adatok 630–631.

⁸³ MNL OL P 71. Fasc. 271. Doby Antal kézírata a Csáky családról 2.

⁸⁴ Vasárnapi Újság, 1860. 608. Doby hozzátette, hogy mivel oláh lakosok ülték meg a települést, a hajdúk onnan nyilván elköltöztek.

⁸⁵ Kele 1996. és Kele 2018.

⁸⁶ Farkas 2022. Szalárdon a hagyomány is ezt a történetet őrizte meg.

⁸⁷ Seres 2011. 179–180. Csatáry Bálint is Sarkad felégetésekor menekítette családját Debrecenbe.

*a Kiss Márton igája alatt is volt, de attul és az baydu nevezettül is ez után üreseknek kívánnak lenni, mind azon megunott állapottul.*⁸⁸

A „szerződött emberekkel” megkötött új egyezségekre pedig – az Approbatákban foglaltak ellenére – ekkor egyértelműen belefoglalták, hogy a letelepülők elismerik maguk fölött a körösszegi uradalom joghatóságát, s békében és háborúban is a birtokost szolgálják, levélhordással, illetve katonai szolgálattal. A megállapodás 8. pontja – amelyben megengedik, hogy maguk fölé hadnagyot választhassanak –, a Csáky birtokosok akaratát foglalta össze, s ezzel meghatározta a contractualista állapot lényegét: „*Soba semminemű időkeben Rendet, Zászlót, Törvény Széket magoktól ne errigaljanak, hanem mindenekeben tartásák magokat az megirt conditiokehoz és soba is Hajdúi állapotra magokat ne aggyák.*”⁸⁹

Körösszeg helyzete tehát a török felszabadító háború előtt két évtizeddel előlt, amikor az erdélyi országgyűlés által becikkelyezett hajdúvárosi állapot ellenére a birtokos csak az uradalom fennhatóságát elismerő, az elfogadott conditiók szerint élő, neki alárendelt nemességet fogadta be a településre.

⁸⁸ MNL OL P 71. Fasc. 22. No. 25. 1659. Idézi és elemzi: Molnár 1978. 124–125. Ugyancsak tudatja, hogy a berekböszörményieket a „*nemes ország a hajdúk közül eximálván az Nemes Vármegye közéjé incorporáltattak ...*”.

⁸⁹ MNL OL P 72. Fasc. 35. No. 5. 1663.

Klára Papp

The Privileges, Donations, and Settlements of the Princes for the Hajdús. The Unique Case of Körösszeg

The princes of Transylvania would have gladly followed the example of Bocskai, who settled the hajdú soldiers, but they did not have significant land available for donation. Therefore, the hajdús who undertook princely service received various and different privileges.

In 1653, the Transylvanian collection of laws included 20 hajdú settlements from Bihar. However, 40% of these do not have known privilege letters. Körösszeg was among these, despite being owned by the Csáky family throughout the century. György Rákóczi I considered the Catholic István Csáky an enemy of Transylvania. He took away his castle and estate, which he got back under the terms of the Agreement of Eperjes (1633), but both the castle and the hajdús living in the market town had to serve Varad, and only served as soldiers for the landowner during peacetime. The hajdús were under the jurisdiction of their lieutenant, who was accountable to the captain of Varad but was also supposed to work in agreement with the estate's court judge.

The Transylvanian code of law intended to modify this peculiar dual service to a hajdú privilege, but the Csáky family contradicted this decision in 1654. In 1659, their court judge allowed only those who agreed to serve the lord to return to the market town and also put down the hajdú name. After the siege of Varad in 1660, the destroyed castle was not rebuilt, and the settlement remained deserted.

Források

Levéltári források

MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
HBVL	Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára
V.301.a	Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Hajdúnánás város iratai. Jegyzőkönyvek.
OL	Országos Levéltára
F1	Erdély Országos Kormányhatósági Levéltárak. Erdélyi fejedelmi kancellária (1581–1680). Liber Regius – Erdélyi Királyi Könyvek.
P 71	Családi fondok. A Csáky család levéltára. Központi Levéltár
P 72	Családi fondok. A Csáky család levéltára. Kassai Levéltár
P 108	Családi fondok. Az Esterházy család hercegi ágának levéltára

Nyomtatott források

Approbatæ Constitutiones	Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. (Régi Magyar Könyvtár I.)
Csáky Oklevéltár I/2.	Oklevéltár a Csáky család történetéhez I. k., 2. rész. Oklevelek 1500–1818-ig. Bp., 1919.
Deák 1875.	Deák Farkas: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése. Bp., 1875.
EOE X. k.	Erdélyi Országgyűlési Emlékek 1637–1648. X. k. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1884.
ETT 1845.	Erdélyország Történetei Tára II. k. 1566–1613. Kolozsvár, 1845.

Szakirodalom

Benda 1969.	Benda Kálmán: A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. In: A hajdúk a magyar történelemben. Szerk.: Béres András, Módy György. Debrecen, 1969. 24–37. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.)
-------------	--

- Csáky 2013. A hajdúk és a hajdúkerület címeres kiváltságlevelői 1605–1606–1838. Szerk.: Csáky Imre. Nyíregyháza, 2013.
- Czigány 2004. Czigány István: Katonai szolgálat és a társadalom militarizációja Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon, 1600–1660. In: Hadtörténelmi Közlemények, 117. (2004) 4. sz. 1212–1233.
- Czigány 2006. Czigány István: Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első harmadában. In: Studia Carolensia, 6. (2006) 1. sz. 105–124.
- Czigány 2010. Czigány István: A hajdúkérdés Bocskai halála után. A második hajdúfelkelés. In: A hajdúváros Böszörmény. Tanulmányok a hajdúk Böszörménybe telepítésének 400. évfordulójára. Szerk.: Nyakas Miklós. Hajdúböszörmény, 2010. 27–55. (Közszolgálati füzetek 5.)
- Deák 1888. Deák Farkas: Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza. Bp., 1888.
- Erdély története II. 1986. Erdély története 1606-tól 1830-ig. Szerk.: Makkai László, Szász Zoltán. Bp., 1986.
- Frankl 1871. Frankl Vilmos: Az eperjesi béke 1633-ban. I. In: Századok, 5. (1871) 3. sz. 188–201.
- Gyalóka 1917. Gyalóka Jenő: Albisi Zólyomi Dávid. II. közlemény. Századok, 51. (1917) 4–5. sz. 243–259.
- Hiller 1989. Hiller István: Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben. In: Történelmi Szemle, 31. (1989) 3–4. sz. 192–207.
- Izsépy 1983. Izsépy Edit: Ibrányi Mihály váradi vicekapitány. In: Hadtörténelmi Közlemények, 96. (1983) 2. sz. 171–196.
- Kele 1996. Kele József: Szeghalom évszázadai. Szeghalom, 1996.
- Komáromy 1898. Komáromy András: A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. Bp., 1898.
- Komáromy 1900. Komáromy András: A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. In: Történelmi Tár, 1. (1900) 3. sz. 411–448.
- Mohácsi 2013. Mohácsi Endre: Hajdúk határon innen és túl, Báthory Gábor fejedelemsége idején. In: Történelmi Tanulmányok XXI. Szerk.: Bárányi Attila, Papp Klára. Debrecen, 2013. 45–51.
- Molnár 1978. Molnár Ambrus: Adatok a körösszegi uradalom XVII. századi történetéhez. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. Szerk.: Héthy Zoltán. Berettyóújfalú, (1978). 113–137.
- Nyakas 2000. Nyakas Miklós: Hajdúböszörmény a múlt időben. Hajdúböszörmény története. Hajdúböszörmény, 2000.

- Nyakas 2005. Nyakas Miklós: A bihari kishajdú városok története. Debrecen, 2005. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V.)
- Nyakas 2006. Nyakas Miklós: Bocskai adományainak érvényessége, különös tekintettel a hajdú kiváltságokra. In: „Frigy és békesség legyen” – A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk.: Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. 167–178. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII.)
- Nyakas 2017. Nyakas Miklós: Mikepércs hajdúváros. In: A Bihari Múzeum Évkönyve XX–XXII. Szerk.: Sándor Mária. Berettyóújfalú, (2017). 25–50.
- Oborni 2005. Oborni Teréz: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. In: Történelmi Szemle, 47. (2005) 3–4. sz. 333–346.
- Osváth 1875. Osváth Pál: Bihar vármegye sárréti járás leírása. Nagyvárad, 1875.
https://www.google.hu/books/edition/Bihar_v%C3%A1rmege_s%C3%A1rr%C3%A9ti_j%C3%A1r%C3%A1s_leir/yJR/AAAAcAAJ?hl=hu&gbpv=1&pg=PA6&printsec=frontcover (Utolsó letöltés: 2023. december 11.)
- Papp 2016. Papp Klára: A magánföldesúri hajdúk. In: A hajdúk nyomában. Régió kutatás és emlékeztető történet. Szerk.: Csiszár Imre, Novák Ádám. Hajdúnánás, 2016. 59–70.
- Papp 2023. Papp Klára: Fejedelmi hajdúk magánbirtokon? A körösszegi hajdúk esete. In: „munkálkodom is örömet élni Várad építésén és megtartásában” – Várad és Bihar vármegye a kora újkorban. Szerk.: Oborni Teréz, Mátyás-Rausch Petra. Nagyvárad, 2023. 149–169. (Tanulmányok Biharország történetéről 11.)
- Rácz 1969a. Rácz István: Hajdútelepítések és -kiváltságolások. In: A hajdúk a magyar történelemben. Szerk.: Módy György. Debrecen, 1969. 47–68. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.)
- Rácz 1969b. Rácz István: A hajdúk a XVII. században. Szerk.: Szendrey István. Debrecen, 1969. (Magyar Történelmi Tanulmányok II.)
- Rácz 2015. Rácz Tímea: A körösszegi lakótorony analógiák tükrében. In: Transsylvania Nostra, 9. (2015) 3. sz. 45–52.
- Rácz 2021. Rácz Balázs Viktor: A váradi kapitányok szerepe a jogszolgáltatásban, különös tekintettel a cirkálásra. In: „Az Várad dolga legnagyobb...” Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztviselők a kora újkorban. Szerk.: Oborni Teréz, Rácz Balázs Viktor. Nagyvárad, 2021. 201–236. (Tanulmányok Biharország történetéről 9.)

- Seres 2004. Seres István: Iktári Bethlen István és Rhédey Ferenc ismeretlen hajdútelepítő oklevelei. Hajdúk a zsákai várhoz tartozó jószágokon. In: Hadtörténelmi Közlemények, 117. (2004) 4. sz. 1234–1241.
- Seres 2011. Seres István: A sarkadi Csatáry család iratai. In: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 34. Szerk.: N. Varga Éva, Szatmári Imre. Békéscsaba, 2011. 171–232.
- Szalárdi János
siralmas magyar krónikája Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei, melyeket a következő posteritásnak megintetésekre, és oktatásokra tulajdon nyelvünkön egybeszedetett és megírt Szalárdi János, 1662-dik esztendőben.
<https://www.scribd.com/document/385287070/Szalardi-Janos-kronikaja> (Utolsó letöltés: 2023. december 10.)
- Szendrey 1969. Szendrey István hozzászólása Rácz István előadásához. In: A hajdúk a magyar történelemben. Szerk.: Módy György. Debrecen, 1969. 87–90. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.)
- Szendrey 1971. Szendrey István: Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971.
- Szilágyi 1861. Szilágyi Sándor: Az eperjesi béke. In: Magyar Történelmi Tár, 6. (1861) 8. sz. 252–259.

Internetes források

- Farkas 2022. Farkas László: Adorján vára. Várad, 2022. 3. sz. máj. 12. <https://www.varad.ro/adorjan-vara/> (Utolsó letöltés: 2023. április 28.)
- Fórián 2016. Fórián Péter: A bajomi vár. Sárréti Krónika, 2016. nov. 28. <http://www.sarretikronika.hu/index.php?act=news&action=more&id=27&kat=6> (Utolsó letöltés: 2023. december 13.)
- Kele 2018. Kele József: Szeghalom története 23. rész. <https://szeghalombir.hu/2018/03/16/szeghalom-tortenete-23-resz/> (Utolsó letöltés: 2023. április 1.)
- Mátyás-Rausch–Nagy Mátyás-Rausch Petra – Nagy Béla: 17. század. Az Erdélyi Fejedelemség <https://tti.abtk.hu/terkepkek/terkepkek/1648-az-erdelyi-fejedelemség> (Utolsó letöltés: 2023. december 13.)
- Rusu Körösszeg Adrian Andrei Rusu: Körösszeg vár. <https://www.castrumbene.hu/erdelyivarak/var/korosszeg.html> (Utolsó letöltés: 2023. december 7.)

Szikla Gergő

Hajdú vármegye kialakítása, közigazgatási változásai 1876–1950¹

A 19. század utolsó negyedének kezdetén a magyarországi közigazgatási rendszer nagy változáson ment keresztül, mivel az 1876. évi XXXIII. és az 1877. évi I. törvénycikkkel felszámolták a már évszázadok óta fennálló, ellenben történelmileg meghaladott kiváltságolt területek – a szász és a székely székek, a vidékek, a kerületek, a Jászság, a Nagy- és a Kiskunság, a Hajdúkerület és a szepesi 16 város – törvényhatósági különállását, és betagozták őket a vármegyerendszerbe.² Azonban a Hajdúkerület megszüntetése mellett ezen törvénycikkek rendelkeztek a Debrecen székhelyű Hajdú vármegye kialakításáról is:

„1. § Az alább megnevezett megyék, kerületek, székek és vidékek területe szabályoztatván, az eddig ott fennállott törvényhatóságok helyett a következő megyék alakíttatnak:

[...]

20. Hajdú-megye.

Ezt képezik:

a) Nánás, Dorogh, Böszörmény, Hadház, Szoboszló és Vámos-Pércs hajdúvárosok;

b) Szabolcs megyéből Csege, Balmaž-Újváros, Téglás, Egyek, Nádudvar, Püspök-Ladány, Szovát, Tetétlen és Földes községek;

c) Bihar megyéből: Kaba, Mike-Pércs és Sámson községek.

Székhelye: Debreczen.

Sáp és Érkenéz szabolcsmegyei községek Bihar megyébe csatoltatnak.”³

„1. § Az 1876. évi XXXIII. törvénycikk 1-ső és 3-ik §-ban területileg szabályozott törvényhatóságok közül a terület végleges megállapításánál érintetlenül hagyattak a következő megyék; név szerint: Csík, Fogaras, Brassó, Bihar, Szepes, Torontál, Somogy, Baranya, Komárom, Esztergom.

2. § Az ugyanazon törvénycikk 1-ső és 3-ik §-ban felsorolt többi törvényhatóságok véglegesen megállapított területe törvénybe iktattatik, amint következik:

[...]

19. Hajdú megyét képezik:

a) a volt Hajdú városok: ú. m. Nánás, Dorog, Böszörmény, Hadház, Szoboszló, Vámos-Pércs;

b) Szabolcs megyéből a következő községek: Csege, Balmaž-Újváros, Téglás, Egyek, Nádudvar, Püspök-Ladány, Szovát, Tetétlen, Földes és Józsa-Szt.-György kertész község;

c) Bihar megyéből a következő községek: Kaba, Mike-Pércs, Sámson.”⁴

Egy új, Debrecen központú vármegye kialakításának és a Hajdúkerület felszámolásának az ötlete nem ekkor merült fel először. Magyarországon az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követően a korábbinál jóval bürokratikusabb rendszer épült ki, amely

¹¹ A tanulmány a 2023. május 22-én Berettyóújfaluban megtartott *Berettyóújfalú 415. – Emlékkonferencia a bihari és szabolcsi hajdúság évszázadairól* című konferencián megtartott előadás bővített változata.

² Gunst–Miru–Veliky–Velkey 1999. 172.; Silye 1882. 1.

³ 1876. évi XXXIII. tc.

⁴ 1877. évi I. tc.

magával hozta a közigazgatás átszervezését is, a korszak igényeinek megfelelően. Az országot koronatarományokra osztották: Magyarországra, Erdélyre, Horvát-Szlavónországra, a Hátárvidékre, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság elnevezésű koronatarományra; a magyar anyaországot pedig további öt kerületre bontották, amelyeknek a székhelye Pest-Budán, Pozsonyban, Sopronban, Kassán és Nagyváradon volt. Az utóbbihoz a kialakított 45 vármegye közül Szatmár, Szabolcs, Alsó-Bihar, Felső-Bihar, Arad, Békés és Csanád tartozott. Alsó-Biharnak a székhelye Debrecenben, Felső-Biharnak Nagyváradon volt; míg területeik nagyjából a következőképpen alakultak: a régi Bihar vármegyét Nagyvárad felett nyugat-keleti irányban kettéosztották, és Alsó-Biharhoz hozzácsatolták a Debrecentől keletre lévő Vámospércsi járást.⁵ Alsó- és Felső-Bihar vármegyéket idővel elkezdték Észak- és Dél-Biharnak is nevezni, majd rövidesen már csak az utóbbi névhasználatot engedélyezték.⁶

Az 1850-ben kialakított közigazgatási rendszeren folyamatosak voltak a kisebb-nagyobb változtatások, mígnem a négy-öt évig tartó „kísérletezgetéseknek” 1854 elejére vége lett. Még 1853. január 10-én a kerületi kormányzatokat helytartósági osztályokká alakították át, ezt követően pedig a vármegyék számát 43-ra csökkentették.⁷ Az átalakítások a két Bihar vármegye területét és járási beosztását is jelentősen módosították. Dél-Bihar vármegye a régi Bihar vármegyét fedte le az északnyugati részek kivételével, míg Észak-Bihar vármegye nagy része Szabolcs vármegyétől került át, kiegészítve az északnyugati részekkel; ellenben mindkét törvényhatóságnak megmaradt a székhelye: Debrecen és Nagyvárad.⁸

Észak-Bihart ekkor a következő járásokból alakították ki: a Diószegi járásból (a korábbi Diószegi és néhány község és pusztá kivételével a korábbi Vámospércsi járásokból), a Derecskei járásból (a korábbi Derecskei járásból, valamint néhány községből a korábbi Szoboszlói és Püspökladányi járásokból), a Püspökladányi járásból (néhány község kivételével a korábbi Püspökladányi és Szoboszlói járásokból), a Debreceni járásból (a korábbi Böszörményi járásból, valamint néhány községből és pusztából a korábbi Vámospércsi járásból), a Dorogi járásból (a korábbi Nánási járásból).⁹ Területe – a Derecskei és a Diószegi járások, Polgár és a tőle északra található települések kivételével – nagyjából megegyezett az 1876-ban létrehozott Hajdú vármegye területével.¹⁰

Az 1853–54-ben létrehozott közigazgatási rendszer egészen 1860. október 20-ig maradt fent, amikor is a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot, a Muraközt, a Partiumot ismét egyesítették Magyarországgal (igaz Erdély és Horvátország közjogi különállása továbbra is fennmaradt). 1860 végére, 1861 elejére az ország kerületi felosztása megszűnt, és a magyar kancellária és helytartótanács mellett a régi vármegyerendszert is visszaállították – a kiváltságolt területekkel együtt.¹¹ A két Bihar vármegyét újraegyesítették (a szabolcsi részek kivételével), és újfent kialakították az 1850 előtti öt járást: a Belényesit, az Érmellékit, a Sárrétit, a Szalontait és a Váradit. Azonban a nagy kiterjedésű járások már nem

⁵ A Mezőkeresztesi, a Derecskei, a Bihari, a Margittai, a Diószegi és a Vámospércsi járás alkotta Alsó-Bihar vármegyét; a Gyapju, a Sarkadi, a Szalontai, a Béli, a Belényesi, az Élesdi, a Magyarcsékei és a Vaskohi járás Felső-Bihar vármegyét. Ld. az 1. térképet.

⁶ Szikla 2014.

⁷ Csizmadia 1976. 89–90.

⁸ Szikla 2014.

⁹ MNL HBVL IV.420.c 10. d. V-1228. Dél-Bihar pedig a következőképpen nézett ki: Nagyvárad járás, Ártándi járás, Margittai járás, Élesdi járás, Belényesi járás, Tenkei járás, Szalontai járás. Szikla 2014.

¹⁰ Ld. a 2. térképet.

¹¹ Ekkor ismét betöltötték az 1849 júliusában, Pély Gábor halálát követően megüresedett hajdúkerületi főkapitányi tisztséget, amely pozícióra Silye Gábort választották meg, aki a kerület utolsó főkapitánya volt. Silye 1882. 91., 93., 110.

tudtak megfelelni a kor követelményeinek, már nem tudták ellátni megsokasodott közigazgatási és törvénykezési feladataikat, ezért felértékelődött a szakaszok¹² szerepe.¹³

Az 1867. évi kiegyezést követően még inkább felerősödött az igény a közigazgatás megreformálására, azonban a különböző irányzatok képviselői nem tudtak kompromisszumra jutni, ezért csak kisebb mértékű változtatásokat léptettek életbe. Például a vármegyékben és a járásokban szétválasztották a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, és 1872-től felállították a járásbíróóságokat.¹⁴ (Ekkor a Hajdúszoboszlói Járásbíróóságot nem a hajdúkerületi Hajdúböszörményi Törvényszékhez¹⁵ osztották be, hanem a Debrecenihez, ami jogos aggodalmat keltett a kerület fennmaradásáért küzdőkben.)¹⁶ Az 1871. évi XVIII. törvényekkel a településeket a rendezett tanácsú város, nagyközség és kisközség kategóriákba sorolták,¹⁷ ellenben a hivatalos és a mindennapi nyelvhasználat is sokáig a korábbi mezőváros és falu elnevezéseket használta. Továbbá 1872-ben megszüntették a nagy kiterjedésű járásokat, és a szakaszokat szolgabírói szakasszá vagy szolgabírói járássá alakították át,¹⁸ amelyeknek a számát némileg csökkentették, így területüket viszont némileg növelték.¹⁹ A végső, az addigi intézkedések által már előrevetített lépés a különböző nagyságú kiváltságolt területek 1876–77. évi felszámolása volt, amelyek a vármegyékhez hasonlóan szintén közigazgatás-szervezési és költségvetési problémákkal küszködtek.²⁰

Szintén akadtak gondjai a hat városból (Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Vámospercs), azonban három, egymással nem érintkező részből álló Hajdúkerületnek is, amelyre az első megoldást a Szapáry Gyula²¹ belügyminiszter nevéhez fűződő, Magyarország és Erdély megyékre történő újracsatolását 327 oldal melléklettel szabályozó törvényjavaslat próbálta adni 1873-ban, amelynek egyik célkitűzése a törvényhatóságok számának megfelelése volt, amely együtt járt volna a területeik jelentős átalakításával. A tervben szerepelt a Hajdúkerület megszüntetése is, a hajdúvárosokat pedig a Nyíregyháza székhelyű Szabolcs vármegyéhez akarták csatolni – kivéve Hajdúszoboszlót, amely az újonnan kialakított, Karcag központú Kun vármegye része lett volna. A törvényjavaslat részletei már a képviselőháznak történő benyújtása előtt kiszivárogtak, és országosan olyan ellenszenvet váltott ki, hogy végül elvetették.²²

¹² Járásonként négy–hat szakasz volt: egy főszolgabírói, a többi alszolgabírói.

¹³ Szikla 2014.

¹⁴ Dominkovits–Horváth 2011. 33–34.

¹⁵ A Hajdúböszörményi, a Hajdúnánási és a Hajdúhadházi Járásbíróóságok tartoztak alá. A törvényszék elnökének Kovács Miklós volt kerületi alkapitányt nevezték ki.

¹⁶ Bővebben ld. Nyakas 1983. 14–15.; ill. Silye 1882. 101–102.

¹⁷ 1871. évi XVIII. tc. A törvény többek közt a városok és a községek kezébe tette a szabályrendelet-alkotás jogát.

¹⁸ Mivel a feudális kor végét megelőzően a vármegyei járásokon belül szakaszokat alakítottak ki, ezért a nagyobb közigazgatási változtatásoknál – amikor a korábbinál több járásra osztották fel a vármegyét – a járásokat kezdetben szakaszoknak nevezték, és majd csak egy idő után – amikor ezeket tovább tagolták – kezdték el használni a járás kifejezést a nagyobb, a szakasz kifejezést az alájuk tartozó közigazgatási egységekre. Ez a jelenség figyelhető meg az 1849–50. évi és az 1872. évi átalakításoknál is.

¹⁹ Szikla 2014.

²⁰ „A bajokat mintegy betelészte közigazgatási rendszerünknek az a rossz, célszerűtlen elrendezése, amely azt eredményezte, hogy a törvényhatósági beosztás nem egyezett az állami hivatalok területi beosztásával, nevezetesen a törvénykezési, a pénzügyi, a közmunkaiügyi és a hadkiegészítési beosztással.” Nyakas 1983. 18.

²¹ Gr. Szapáry Gyula (Pest, 1832. november 1. – Abbázia, 1905. január 20.) Szlávay József és Bittó István kormányainak belügyminisztere 1873. március 5. és 1875. március 2. között.

²² A hajdúvárosok ekkor még egységesen léptek fel, a Hajdúkerület elképzelését Hajdúszoboszló is támogatta, amely település nemsokára azzal teljesen szembefordult.

Ezt követően a Hajdúkerület egy saját tervezettel állt elő, amely nem szüntette meg a kerület törvényhatósági létét, illetve egy némileg módosított területű Szabolcs és egy újonnan kialakított Hajdú és Alsó-Szabolcs vármegyét vázolt fel,²³ amelyek külön-külön is erősek lennének gazdaságilag. Ennek szellemében a következő településeket gondolták a hajdúvárosokhoz csatolni Bihar és Szabolcs vármegyéktől: Balmazújváros, Búd, Csege, Egyek, Kaba, Polgár (volt hajdúváros), Sámson, Szentmihály, Szovát, Téglás, Tiszadada, Tiszalök. Székhelye – a már székházzal is rendelkező – Hajdúböszörmény maradt volna. A tervezet gyenge pontja – amely végül az egész elképzelést a visszájára fordította – a Hajdúszoboszló és Hajdúböszörmény, valamint a Vámospércs és Hajdúhadház között fekvő, Debrecen és lakosai által birtokolt puszták elcsatolása volt,²⁴ amely sértette a szabad királyi város érdekeit.²⁵

1874 elejére Debrecenben is látták, hogy a megyerendezéssel a város igen sokat nyerhet (egy Debrecen központú vármegye létrehozásával), de igen sokat veszíthet is (pusztabirtokainak elvesztésével), ezért a veszély elhárítása és az új törvényhatóság felállítása érdekében a város vezetése egy bizottságot hozott létre.

Helyi szinten két elképzelés mögé sorakoztak fel a pártok. A várost irányító Balközép, majd 1875-től Szabadelvű Párt az új vármegyét a Hajdúkerület mellett szabolcsi és bihari területekből tervezte kialakítani, amely – a székhelyen kívül – annyiban különbözött a kerület előbb ismertetett tervezetétől, hogy több bihari és kevesebb szabolcsi települést szerettek volna az új vármegyéhez csatolni. Sajtóorgánumuk a Debreczeni Ellenőr volt, amelynek 1874. szeptember 19-ei számában meg is jelent egy térkép a fentebb vázolt felvetésről, és amely szinte teljesen megegyezett Észak-Bihar vármegye 1854–1860 közötti térképével.²⁶ Az ellenzék, a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt ellenben meghagyta volna a megnagyobbított Hajdúkerület törvényhatósági különállását, és Debrecen vármegye néven egy új megyét hoztak volna létre a városból és a környező településekből. Sajtóorgánumuk a Debreczen újság volt. Azonban a térségben két vármegye kialakításának az ötlete teljességgel kivihetetlen és életképtelen volt.

Debrecen malmára hajtotta az is a vizet, hogy a Hajdúkerületben megerősödő belső ellenzék a Balközép, majd Szabadelvű Párt felé húzott, elsősorban Hajdúszoboszlón, de 1875-re már a többi hajdúvárosban is. Ráadásul a városnak egy nagy hatalmú támogatója is akadt Tisza Kálmán miniszterelnök²⁷ személyében, aki többször is a szabad királyi város országgyűlési képviselője volt.

A Debrecen központú, új vármegye létrejötte egyre inkább biztosnak látszott, az érintett feleknek már csak néhány részletkérdésben kellett döntésre jutniuk. Debrecen, hogy érdekeit megfelelően tudja képviselni a megyei vezetéssel szemben, ragaszkodott hozzá, hogy továbbra is megőrizze szabad királyi városi státuszát. A Hajdúkerulettől területileg

²³ A tervezet Szapáry Gyula belügyminiszternek történő bemutatásakor merült fel először – a miniszter részéről – hogy az újonnan kialakítandó törvényhatóságot Hajdú vármegyének nevezzék el.

²⁴ Ezek a területek mindig is Szabolcs vármegye részei voltak, és nem tartoztak Debrecen fennhatósága alá, habár a város ezt többször is megpróbálta elérni, de a vármegyének ezt mindig sikerült meghiúsítania.

²⁵ Bővebben ld. Nyakas 1983. 17–26.; ill. Silye 1882. 102–104.

²⁶ Debreczen város mint központ körül tervezett új megye térképe. Debreczeni Ellenőr, I. évf. (1874) 58. sz., 1874. szeptember 19. Melléklet.

²⁷ Tisza Kálmán (Nagyvárad, 1830. december 16. – Budapest, 1902. március 23.) Magyarország miniszterelnöke 1875. október 20. és 1890. március 13. között, illetve belügyminisztere 1875. március 2. és 1887. február 11. között.

elszigetelt, több szempontból is Debrecenre utalt Hajdúszoboszlónak csak egyetlen kikötése volt, hogy az új törvényhatóságot mindenképp Hajdú vármegyének nevezzék el. A legnagyobb problémát a Bihar vármegyétől elcsatolandó területek nagysága jelentette, ugyanis a bihariak attól féltek, hogy a terv maradéktalan megvalósulása esetén az ősi vármegye elveszítené magyar jellegét.²⁸ A küzdelemben végül teljesen magára maradt Hajdúböszörmény egyetlen komolyabb ellenérvét – a székház meglétét – azzal szerelték le, hogy Debrecen erre a célra felajánlotta a város tulajdonában lévő Fehér Ló vendégfogadót, amely telken ma is áll Hajdú-Bihar vármegye székháza.²⁹

Így immáron semmi sem akadályozhatta meg, hogy a már korábban ismertetett 1876. évi XXXIII. és 1877. évi I. törvényekkel létrehozzák Hajdú vármegyét, amely nemcsak nevében, hanem címerében és zászlajában is őrizte a volt kiváltságolt kerület emlékét. Székhelye az a Debrecen szabad királyi város lett, „*amely elvben ugyan Bihar vármegyéhez tartozott, de amelyet földrajzi, gazdasági és politikai adottságai eleve arra predesztináltak, hogy a későbbi Hajdúság központi városának szerepét lássa el. Debrecen egyébként ebben az időben már egyre több hivatalnak is helyt adott, s természetesen meghatározó volt gazdasági és kulturális szerepköre is.*”³⁰ Tisza Kálmán miniszterelnök–belügyminiszter az új vármegye szervezési munkálataival a bihari családból származó Miskolczi Lajost és a Hajdúkerület volt alkapitányát, Weszprémy Gáspárt bízta meg – az előbbi főispánná, az utóbbit alispánná nevezte ki.³¹ Silye Gábort, a kerület utolsó főkapitányát – aki ekkor már Debrecen szabad királyi város főispánja is volt – pedig 1876. augusztus 31-ével minden tisztségéből felmentette, és aki az alábbi mondatokkal zárta körlevelét, amelyben a hajdúvárosok közönségétől búcsúzott:

„*A mai nappal bevégeződik a Hajdúkerületnek mint törvényhatóságnak élete, és én megszűnök annak főkapitánya lenni; nyugodjanak meg a nemes városok és azoknak egyes polgárai a törvényhozás intézkedésében, és az újonnan alakult Hajdúmegyében (mely név a hajdú nép történelmi nevét fentartotta) lépjenek be a törvény iránt tartozott tisztelettel, és a közügyek iránti érdekeltséggel; engemet pedig, ki mint utolsó főkapitánya a Hajdúkerületnek, bezárom a főkapitányok dicsőségsorát, és a ki a mai nap lehunytával visszaléptem a szerény polgárok sorába, fogadjanak szívés barátságukba, és tartsanak meg jó indulatukban.*”³²

Hajdú vármegyét két járásra osztották: a Nádudvarira (székhelye Nádudvar) és a Bal-mazújvárosira (székhelye Debrecen, mivel az a lakosság számára könnyebben megközelíthető volt).³³ Ezekon kívül még tartozott hozzá öt rendezett tanácsú város is: Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúnánás és Hajdúszoboszló, amelyek közvetlenül a vármegye irányítása alá kerültek. Hajdúdorog 1887-ben, Hajdúhadház 1891-ben mondott le rendezett tanácsú városi jogállásáról, és a nagyközségek sorába léptek.³⁴ Mind-

²⁸ A kormány végül nem járult hozzá, hogy Bihar vármegyétől jelentős mennyiségű magyarlakta területet csatoljanak el.

²⁹ Bővebben ld. Nyakas 1983. 27–32.

³⁰ Nyakas 1983. 15.

³¹ Nyakas 1983. 43.

³² Silye 1882. 105–106.

³³ MNL HBVL IV.902.a 1. k. p. 7–8.

³⁴ A rendezett tanácsú városoknak a nagyközségek teendőin felül többek közt a következőket kellett még ellátnia: a helyi igények szerint piaci, mezői, hegyi, vásári, építészeti és közegészségi rendőrség fenntartása; egy állandó árvászek működtetése, amely által az árva- és gyámhatósági jogát gyakorolta. Illetve a rendezett tanácsú városokban az előjárásjogot a tanács tagjai képezték: polgármester, rendőrkapitány, tanácsnok,

két település a Balmazújvárosi járáshoz került. Az 1876-ban Debrecen város külterületeiből Józsa-Szentgyörgy néven kivált községet hamarosan Alsó-, illetve Felső-Józsa kisközségekre osztották szét.³⁵ Az 1881. évi LXIII. törvénycikkkel „*Gyulai Macs és Gyulai Hegyes puszták Szabolcs megyéből Debreczen szabad királyi város*” törvényhatósága alá kerültek.³⁶

1901-ben a járások számát háromra növelték: a Balmazújvárosi járást kettéosztották Központi és Hajdúböszörményi járásokra; míg a Nádudvari járásnak csak a neve változott meg Hajdúszoboszlói járásra. Székhelyük a névadó település, a Központié Debrecen volt. A megmaradt három rendezett tanácsú város továbbra is őrizte jogállását.³⁷

A trianoni békeszerződés rendelkezései Hajdú vármegye területét nem érintették, így közigazgatási beosztásán nem kellett változtatni. Ugyanakkor 1926-ban a Hajdúböszörményi járás beleolvadt a Központi járásba, amelynek székhelye továbbra is Debrecen maradt. Hajdúhadház pedig ismét a rendezett tanácsú városok sorába lépett, amely státuszát 1935-ig bírta fenntartani, azután nagyközségként ismét a Központi járás része lett. Majd 1930-ban a Hajdúszoboszlói járás székhelye Püspökladányba került át, és ezzel a területe nem, de az elnevezése megváltozott. 1929. január 1-jén Alsó- és Felső-Józsa kisközségek Józsa néven egyesültek. Az 1929. évi XXX. törvénycikk a rendezett tanácsú város helyett bevezette a megyei város fogalmát, amely továbbra is közvetlenül a vármegye irányítása alá tartozott, lényegében egyetlen községből álló járásként működött.³⁸ A II. világháborút megelőző, kiséző és lezáró területváltozások szintén nem érintették Hajdú vármegyét, azonban 1945-ben két nagyközséget – Nyírabrányt, Nyírmártonfalvát – hozzácsatoltak Szabolcs vármegyétől, majd az előbbiből 1946. április 1-jén kivált Nagyfülöp (1948-tól Fülöp) nagyközség.³⁹

A Magyar Népköztársaság alkotmányának 1949. augusztus 20-ai kihirdetésével a korábbi vármegye megjelölés végleg megszűnt, és elindult a tanácsrendszer kiépítése. A 4343/1949. (XII. 14.) M. T. sz. rendelettel pedig meghatározták az új megyék nevét, székhelyét és területét, a megyék összevonásával a korábbi 25 helyett 19 megye jött létre. A végrehajtást a belügyminiszterre bízta, aki az 5201/11/II-1/1950. (III. 12.) B. M. sz. rendeletével 1950. március 16-án nyolc másik megyével egyetemben megalakította Hajdú-Bihar megyét. Az új megye a következő területekből tevődött össze: a teljes Hajdú vármegye, Csonka-Bihar vármegye a Cséffa-nagyszalontai járás kivételével (Békés megyéhez csatolták), Szabolcs vármegyéből hét község: Görbeháza, Nyíracsád, Nyíradony, Polgár,⁴⁰ Tiszagyulaháza, Újszentmargita és Újtikos.⁴¹

főjegyző, rendes fizetéses jegyzők, főügyész, rendes fizetéses ügyészek, árvaszéki ülnök, pénztárnok, számvevő, ellenőr, közgyám, levéltárnok, orvos, mérnök és a település által a helyi igények szerint rendszeresített más tisztviselők, akik a nagyközségekkel ellentétben állandó fizetést is kaptak – a kezelő- és segédzemélyzettel együtt. Ezek olyan terhet róttak a településekre, hogy több rendezett tanácsú város is lemondott a jogállásáról, és a nagyközségek sorába lépett át; amelyhez azonban bizonyítania kellett, „*hogy ezen átalakulást a község lakosainak azon része kívánja, mely a község összes egyenes államadójának jelenél nagyobb részét fizeti, és hogy azon kötelezettségeket, melyek rájuk mint rendezett tanácsú városra [...] háromlottak, elégséges szellemi és anyagi erő hiányában teljesíteni nem képesek.*” 1871. évi XVIII. tc.

³⁵ Szikla 2014. Ld. a 3. térképet.

³⁶ 1881. évi LXIII. tc.

³⁷ Szikla 2014. Ld. a 4. térképet.

³⁸ 1929. évi XXX. tc.; Dominkovits–Horváth 2011. 32.

³⁹ Szikla 2014. Ld. az 5. térképet.

⁴⁰ Így újra egy törvényhatóság alá tartozhatott a volt hajdúvárosokkal.

⁴¹ Dominkovits–Horváth 2011. 46.; Szikla 2014. Ld. a 6. térképet.

Forrásmelléklet

Hajdú vármegye alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve⁴²

1876. szeptember 4–6.

Jegyzőkönyve

a Hajdú Megye 1876. évi szeptember 4-én Debreczenben tartott alakuló közgyűlésének.

Jelen voltak

Miskolczi Lajos főispán úr öméltóságának előlülése alatt a volt Hajdu-Kerület tisztikarából:

Weszprémí Gáspár alkapitány, Farkas Lajos t[iszti]ügyész, Nagy Kálmán pénztárnok, Kiss Dániel árvaszéki ülnök, Somossy Mihály számvevő, Dr. Varga Geiza főorvos, Balthazar János mérnök, Gál Sándor levéltárnok, Orosz Endre, Lente Gusztáv tiszteletbeli aljegyzők, Turi Albert t[iszti] alügyész, Kálmán György fő-, Uzonyi Imre aljegyző.

Ugyancsak a volt Hajdu-Kerület kültisztviselői közül:

Ránky Béla böszörményi, Hadas Béni nánási, Czeglédy Lajos szoboszlói, Farkas Sándor dorogi, Fényes László hadházi, Acs Gábor vámos-pércsi főhadnagyok.

Szabolcs Megyének átkebelezett részéből Rázsó Gyula sz[olga]bíró.

A volt Hajdu-Kerület bizottsági tagjai közül, éspedig:

Böszörményből: Kovács Endre, Gaál Mihály, Györössy János, Lévy Márton, Lédig Sámuel, Fried Simon, Lengyel Imre, Péter Gábor, Sóvágó Gábor, Uzonyi Péter, Orosz Gyula, ifj. Bíró Ferencz, U. Szabó Mihály, Kathi József, Kathi Mihály, Gargya András.

Nánásról: Csohány Ferencz, Csohány László, Szabó Imre, Rékasi József, Ujvári Béla, Nagy Gábor.

Szoboszlóról: Kovács Miklós, Bálint György, Borbély Mihály, Fogthüey Sámuel.

Dorogról: Szabó György, Király Antal, Görög Péter, Kozák György, Szűcs János, Bence István, Szilágyi János, Orosz József.

Hadházi: Réhnes István, Csillay János, Ábrók István, Dancsi József, Takács Gábor, Mólnár Sándor.

V. Pércsről: Sarkadi Nagy Zsigmond.

Az átkebelezett szabócsi részből, éspedig:

Egyekről: Nagy Lajos.

P. Ladányból: Baranyai Albert, Ferencik Imre, Papp János, Zlinszki Béla.

⁴² MNL HBVL IV.902.a 1. k. p. 1–21. A bő 20 oldalas jegyzőkönyvből azok a részletek kerültek közlésre – szubjektív módon – amelyek közvetlenül kötődnek a tanulmány témájához, alátámasztják vagy kiegészítik az abban leírtakat. A forrás közzétételénél a szöveghív, és nem a betűhív, módot választottam, vagyis a jelenlegi helyesírási, központozási és mondattagolási szabályokat vettem alapul – kivételt képeznek ez alól a személy- és helynevek. [] zárójel közé helyeztem az általam kiegészített szótagokat (a hiányzó határozott névelőket jelölés nélkül pótoltam), míg a [...] a kihagyott szövegrészekre utalnak. A közölt forrás tördelését úgy alakítottam át, hogy könnyebben olvasható és áttekinthetőbb legyen.

B. Ujvárosról: Húse Gábor, Dobi Péter, Györfi István, Győri Lajos, Halász Sándor, Szilágyi Imre, Tóth András, Farkas Albert.

Nádudvarról: Dregán Gergely, Nagy Sámuel, Ludman Lajos, Fischbein Henrik, Tóth Ágoston, Nagy Ferencz, Lukács Dezső, Harsányi Lajos, Mólnár Gedeon, Fischbein József.

Szováthról: Kardos Sándor, Tóth Lajos, Nagy Mátyás, Vásárhelyi István.

Tetétlenről: Gr. Zichy Geiza, Kasztl László, Egri Dániel, Papp Zsigmond.

Földesről: Papp Albert, Szabó László, Pércsý Lajos, Bódog István, Bogdán Zsigmond, Ványi Sándor, Karácson Lajos, Csapó István.

Sámsonból: Budaházi Gábor.

1/1. Főispán Miskólczy Lajos úr öméltósága, üdvözölve a nagyszámban megjelent közönséget, a közgyűlést megnyitottnak nyilváníja, s mindenekelőtt felolvastatni kívánván az ő főispánná kineveztetését tudató belügyminiszteri leíratot. A jegyzőkönyv vezetésére a volt hajdukerületi főjegyzőt, Kálmán Györgyöt, a rend fenntartására pedig ugyancsak a HajduKerület volt tisztiügyészét, Farkas Lajost és a szabócs megyei volt sz[olga]bírót, Rázsó Gyulát kinevezi.

Ezután felolvastatott a m[agyar] kir[ályi] belügyminiszter úr őnagyméltóságának a főispáni kinevezést tudató, folyó évi aug[usztus] 17-én 2469/eln. sz. a[latt] kelt leírata, melynek felolvastatása után öméltósága az előírt esküminta szerinti esküt a közgyűlés színe előtt letette, mifelett a közgyűlés szívélyes éljen kiáltással adott kifejezést öröm érzetének.

Ennek elhangzása után főispán úr öméltósága ünnepélyes beszédében felemlítvén a különböző természetű elemekből alakult Hajdu Megye rendezési és szervezési munkájának nehézségét, melyet ő cs[ászari] és ap[ostoli] királyi felségének a kinevezésben rejlő kegyelmes királyi parancs folytán, az az iránt tartozott s egyszersmind szívből jött hódolattal, hajlott kora dacára magára vállalt, azért mert a közügynek, hol a szükség kívánja, szolgálni hazafiúi kötelesség. Kifejtette, hogy

miután a törvényhozás megépítette az anyagot az 1876. [évi] XXXIII. t[örvény]cikk alkotása által, mely a Hajdu Megyének a volt Hajdu Kerületen kívül a szomszédos Szabócs és Bihar Megyékből átkebelezett községeiből való megalakítása. És ámbár ezzel tagadhatatlanul fontos és nehéz feladat vár a közgyűlésre, de nem lehet visszarettenni a nehézségektől, mert a t[örvény]hatósági legdrágább kincs – az önkormányzat – van e kötelességgel egybeforrva, mely a feladat megoldásával nyerhet gyakorlati érvényt, s melynek célszerű megoldása megtermendi azon gyümölcsöt, melyet a Hajdu Megyébe olvasztott községek népei maguk fognak élvezhetni. Azért rokonszenves egymáshoz ragaszkodásban és legjobb reményben szükség közreműködni egész odaadással és ügybuzgósággal, hogy lehessen Hajdu Megye az egyetértésben, a Király és a Haza iránti hűségben, a törvénytisztletben, a törvények végrehajtásában és teljesítésében a Hazának nemcsak legmagyarabb mintaszerű megyéje, de annak legerősebb bástyája is az idők végéig.

Ezután saját személyéjét illetőleg főispán úr öméltósága röviden áttérvén arra, hogy előleges ismeret hiányában nem szerezhette meg előlegesen a tapintatos és sikeres hivataloskodáshoz multhatatlanul szükséges erőt, mely főleg a megye közönségének támogatásában rejlik. Ennek megnyerését nyilváníja egyik törekvése céljául, azon kijelentéssel, hogy – mindenkor a törvényt és igazságot tartva szem előtt – eljárásában követendő iránya leend:

A véleményeknek türelmes meghallgatása, a szólásszabadságnak a törvényes korlátok közötti tiszteletben tartása mellett, mindig a törvényes rend határai között vezetése, s a törvényes többség határozatának habozás nélküli kimondása, a megalakítandó közigazgatási bizottság köréhez tartozó és kivált magánosok ügyeit képező tárgyakkal gyors intéztetése, a tisztviselők eljárásainak éber figyelemmel kísérése, a közigazgatás helyes menetének eszközlése.

És most Hajdu Megyét a törvény értelmében megalakultnak nyilatkoztatván kéri ezt jegyzőkönyvileg kifejezteni.

Végül fohászkodva, könyörögve a közönséggel egyhangúlag felkiált: Éljen a Király, éljen a Haza és éljen Hajdu Vármegye!

E lelkes és lelkesítő székfoglaló beszédre a volt Hajdu-Kerület alkapitánya Weszprémy Gáspár úr válasszal felel.

Végeztetett: Hajdu megye tényleges megalakulása jegyzőkönyvileg ezennel megörökítettik.

2/2. a M[agyar] Kir[ályi] Belügyminisztérium folyó évi augusztus 11-én 35268. sz. a[latt] kelt rendeletében elsorolván Hajdu Megyének a volt Hajdu Kerületből, valamint a szomszédos Szabolcs és Bihar Megyékből beolvasztott alkatrészeit, ti. a községeket, az azokhoz tartozó pusztáknak is általánosságban való felemlítésével. A HajduKerület alkatrészeiben lakó bizottsági tagoknak – kik ideiglenesen a megye t[örvény]hatósági bizottságát képezendik – névjegyzékeit azon figyelmeztetéssel közli, hogy amennyiben Józsa Szt. György községben bizottsági tagok és tisztviselők lagnának, ezeknek a névjegyzéke közvetlenül a megye főispánjának rendeltetett Debreczen Város hatósága útján megküldetni. Valamint közli azon volt hajdukerületi és szabolcs megyei tisztviselők névsorát is, a bizottsági tagok névjegyzékével együtt, kik az átkebelezés következtében e megye hatóságának rendelkezése alá jöttek. Végre felhívja a megye közönségét, hogy törvényhatóságának megalakulását kinyilatkoztatva, e cselekvénynek jegyzőkönyvileg adjon kifejezést; az új rendezéssel meg nem férő határ és egyéb jelvények eltávolítása iránt intézkedjék; az alakulás megtörténtéről pedig haladéktalanul tegyen jelentést.

Végtetés: Mennyiben sem a törvényben, sem a miniszteri kegyes intézményben a Hajdu Városokhoz és megyei községekhez tartozó puszták név szerint felemlítve nincsenek, szükségesnek találta azoknak itt egyenkénti elősorolása, mely pusztáknak a törvénybe való becikkelyezése iránt a M[agyar] Kir[ályi] Belügyminisztériumhoz alázatos kérelem intézteni rendelkezik.

Azon puszták a következők:

A Hajdu Városokhoz tartoznak: Tedej, Rác-Vid, Nagy-, Kis és Depauli Zelemér, Pród, Poroszló puszták, Monostor és Pallag puszták részek, Angyalháza, Köteles, Kis Szoboszló.

Bihar megyéből átkebelezett községekhez tartoznak: Bodóháza, Kis Kaba. Szabolcs megyéből átjöttökhöz tartoznak: Sz. Miklós, Nagy és Kis Hort.

A volt Hajdu-Kerület tisztikara, segéd-, kezelő és szolgáló személyzete, valamint a Szabolcs Megye átkebelezett részével átjöttökhöz, Hajdu Megyébe beolvasztottaknak kijelentetnek.

A volt Hajdu-Kerületben szokásos alkapitányi cím „alispáni” címre, a városi főhadnagyi cím „polgármesteri” címre, a városi rendőrhadnagyi cím „rendőrkapitányi” címre átváltoztatik, jövőre ez új címek használandók.

Hajdu Megye átveszi, illetőleg megtartja a volt Hajdu-Kerület fehér-kék színét és ősi címerét.

A volt Hajdukerületi, szabólcsei és bihar megyei átjött tisztviselők és bizottsági tagok névjegyzékei jövőben leendő haszonvétel végett a levéltárban elhelyeztetni rendeltetnek.

Hajdu-Megyét a szomszédos törvényhatóságoktól elválasztó netaláni[?] határ oszlopoknak, s az átjött községeknél az eddigi hovatartozása című, és az újrendezéssel már össze nem férőjelvények eltávolítására a megyei kültisztviselők bizattanak meg.

Annálfogva erről az alispáni hivatal s előbb megnevezett kültisztviselők jegyzőkönyvi kivonattal,

másrésről Hajdu Megye határaival érintkező törvényhatóságok Hajdu Megye alakulásáról értesítendő.

Vége a M[agyar] Kir[ályi] Belügyminisztériumhoz az alakulás megtörténtéről feliratilag jelentés tétetni határozatik.

3/3. Ugyanazon minisztérium folyó évi aug[usztus] 11-én 37031. sz. a[latt] kelt rendeletével a pénztár és vagyon ideiglenes kezelése, a levéltár és árvaügy rendezése érdekében eszközzendők körül irányadóul szolgáló pontozatoknak közlése mellett felhívja a t[örvény]hatóságot, hogy azoknak beható szem előtt tartásával a pénztár és vagyonok ideiglenes kezelése, nemkülönb a levéltár és árvaügy szabatos átvétele iránt gondos intézkedéseket tegyen. Továbbá, hogy az 1870. [évi] XLII. t[örvény]c[ikk] 91. §-a alapján a mutatózó szükséghez képest javaslatot készítsen:

1. A t[örvény]hatóságnak sz[olga]bírói járásokra osztásáról.
2. A tisztikar, segéd-, kezelő és szolga személyzet létszámáról.
3. Az árvaszék és állandó választmány szervezéséről.

[...]

Végzés: [...]

A belügyminiszteri rendelet 1-ső pontjából kifolyólag:

Hajdu Megyében két szolgabírói járás szerveztetik, azzal a megjegyzéssel, hogy mivel azok népességének arányához képest egy-egy szolgabíró a reá néző munka terhének alig lehetne képes megfelelni, de tekintettel másrésről a megbetegülési vagy egyéb rendkívüli eshetőségekre is, a szolgabírók mellé egy-egy segéd rendszeresítettik.

Ehhez képest az egyik szolgabírói járás – mely „nádudvari járás” címét ezúttal is megtartja – P. Ladány, Nádudvar, Kaba, Tetétlen, Földes és Szováth községekből,

a másik szolgabírói járás – mely a „balmazújvárosi járás” címet veszi fel – Egyek, Csege, B. Ujváros, Téglás, Józsa Szent György, Mike Pércs, V. Pércs és Sámson községekből alkottatik.

V. Pércsre nézve megjegyeztetvén, hogy ámbár ez jelenleg még rendezett tanáccsal bíró község, de mivel alispáni jelentés szerint nagyközséggé átalakulhatása iránti indokolt folyamodványát már ezelőtt a fennállott hajdukerületi t[örvény]hatóságához beterjesztette, s a helyi nyomasztott körülmények ismereténél fogva bizony várható, hogy kérelmének hely is fog adatni, a szolgabíróság alá rendelt községek sorába már előlegesen felveendőnek találtatott.

Mínt hogy pedig ezen utóbbi szolgabírói járásba – a helyrajzi nehéz és kényszerítő körülményekhez képest beosztott községek egymástóli távolsága és legnagyobb részben a vasúti összeköttetés hiánya miatt – a járási szolgabíró bármely községben székelne, azokkal kellő gyorsasággal nem érintkezhetnék, legcélszerűbb volna, s azért javaslatba is hozatni rendelkezik, hogy a járás székhelyéül Debreczen Város jelöltessék ki.

Mivel azonban a törvény azt rendeli, hogy a szolgabíró járása területén tartozik lakni, és ezzel összeütköző rendelkezést a megye közönsége nem tehet, Debreczen Város pedig a szolgabírói járás területéhez nem tartozik, ez a gyors közigazgatás érdekében fontos körülmény a M[agyar] Kir[ályi] Belügyminisztériumhoz azon alázatos kérelem kíséretében határozatit felterjeszteni, hogy

méltóztassék a közigazgatás gyorsabb menetének érdekében engedélyezni, illetőleg azon engedélyt kivételesen kieszközölni, hogy esetleg a b. ujjvárosi szolgabírói járás székhelye Debreczen is lehessen.

[...]

Folytatva 1876. szept[ember] 5-én

[...]

5. Hajdu megye megalakulásából kifolyólag, mivel a volt Hajdu Kerület hivatalos pecsétje a levelezéseknél s kiadmányozásoknál már nem használható, a hivatalos érintkezések pedig máris megkezdendők, indítvány tétetett, hogy a megye és hivatalok részére a hivatalos pecsétnyomók haladék nélkül megszerzettessenek, a volt hajdukerületi pecsétnyomók használhatatlanná tétessenek, és a levéltárban elhelyeztessenek.

Az indítványnak hely adatván a Hajdu Kerület és hivatalok pecsétnyomóinak érvénytelensége ezennel kimondatik, azzal a hozzátétellel, hogy azok csakis addig alkalmazandók, ameddig az újak elkészülhetnek.

Egyidejűleg a hajdukerületi hivatalos pecsét, melyhez egy törvényhatóság korszakának emléke van fűzve, az ország múzeumába elhelyezés végett annak igazgatóságához ajánlólevél kíséretében beküldetni; a volt hajdukerületi hivatalok pecsétjei – melyek az illetőktől beszédendők – keresztül reszelve a volt hajdukerületi – ezentúl hajdumegyei – levéltárba letétni; a szabócs megyéből átjött részek szolgabírójának pecsétje pedig azon megyéhez átirat kíséretében visszaküldeni határozatit.

Egyidejűleg alispán úr megbízatik, hogy Hajdu Megye s hivatalai részére szükséges új pecsétnyomók elkészítése iránt tegye meg a kellő intézkedést, melyek a megye címerével, az illetékes körirattal és évszámmal ellátandók.

A pecsényomók két rendbeliek lesznek, jelesül viaszhoz valók és festékesek, és pedig a főispáni, alispáni, jegyzői, tisztiügyészi, pénztárnoki, számvevői, mérnöki, levéltárnoki, főorvosi, két szolgabírói, iktatói és kiadói hivatalok számára.

[...]

9. Debreczen Város Tanácsának [folyó] évi szept[ember] 2-án 5489. sz. a[latt] kelt azon közleményére, melyben Hajdu Megye székhelyéül felajánlott „Fehérló” című vendéglő átadására vonatkozó okmányt 2 példányban oly megkereséssel tette át, hogy az egyik példányt aláírva e megye közönsége visszajuttatni méltóztassék. Egyszersmind tudatja, hogy az épület alkatrészeinek – melyek a város tulajdonát teszik – leltár melletti átadására Barcsay István tanácsnok és Luchs Sámuel főmérnök küldetett ki.

Végzés: Debreczen Város hazafiúi áldozata teljes méltánylattal és köszönettel fogadtatván, ennek a megye részéről kifejezése a város képviselő-testületéhez intézendő válasziratban nyilváníttatni rendeltetik.

Az átadási s vételi okmányoknak Hajdu-Megye részéről aláírásával alispán úr, az átvételnek pedig Debreczen Város küldöttségével együtt, leltár mellett leendő foganatosításával ugyanaz, tisztiügyész Farkas Lajos és számvevő Somossy Mihály együttesen bíznak meg, jelentésük bevértatván.

Ez okból jelen végzés alispán úrnak, a tisztiügyésznek s számvevőnek jegyzőkönyvi kivonatban kiadandó.

[...]

1876. szeptember 6.

13. A folyó hó 5-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve felolvasatván hitelesített. A hitelesítés bevértésével főispán úr őméltósága a közgyűlést ezúttal bevértettnek nyilvánítja.

Emlékezet okáért a hitelesítés megtörténte bevértettetik.

Kelt mint fent.

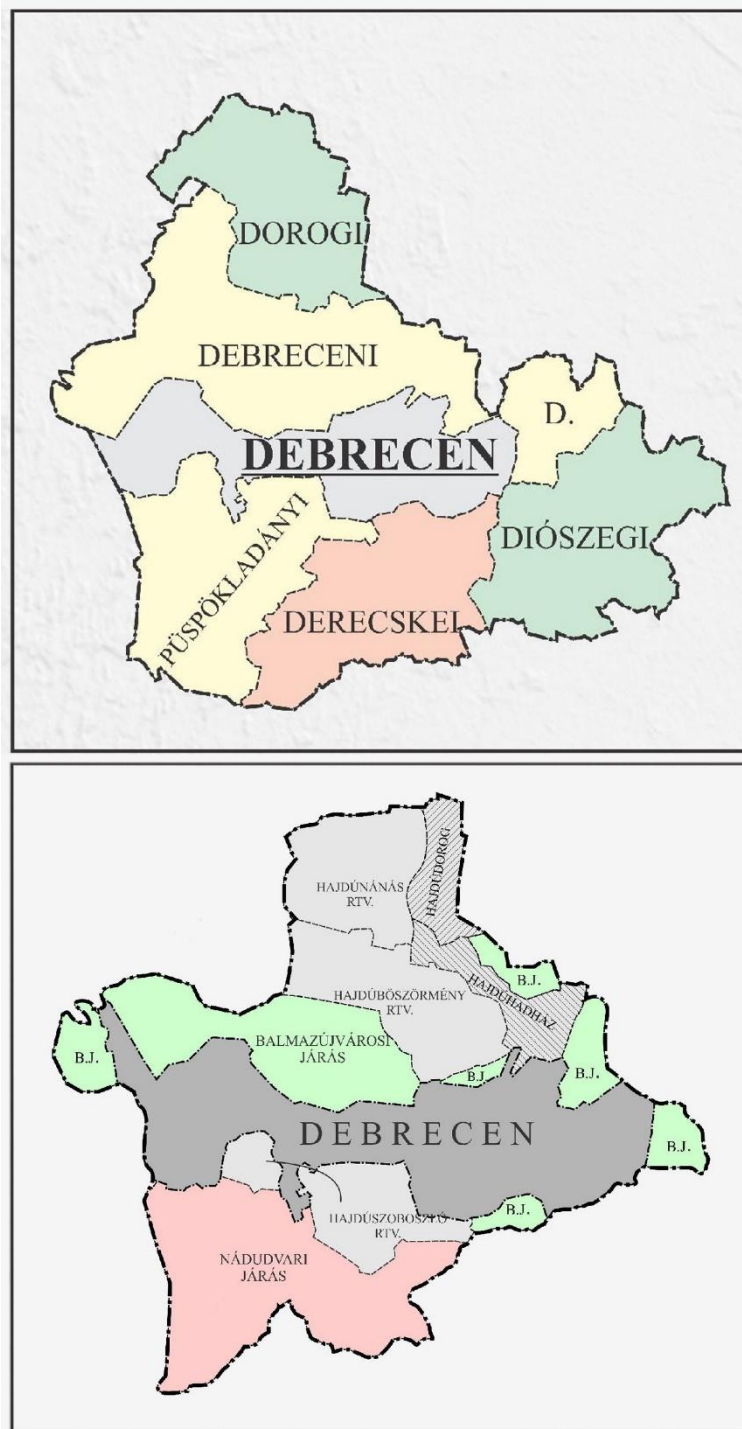
Térképek⁴³

1. térkép. Észak- és Dél-Bihar (Alsó- és Felső-Bihar) vármegyék járásai 1850–1854⁴⁴

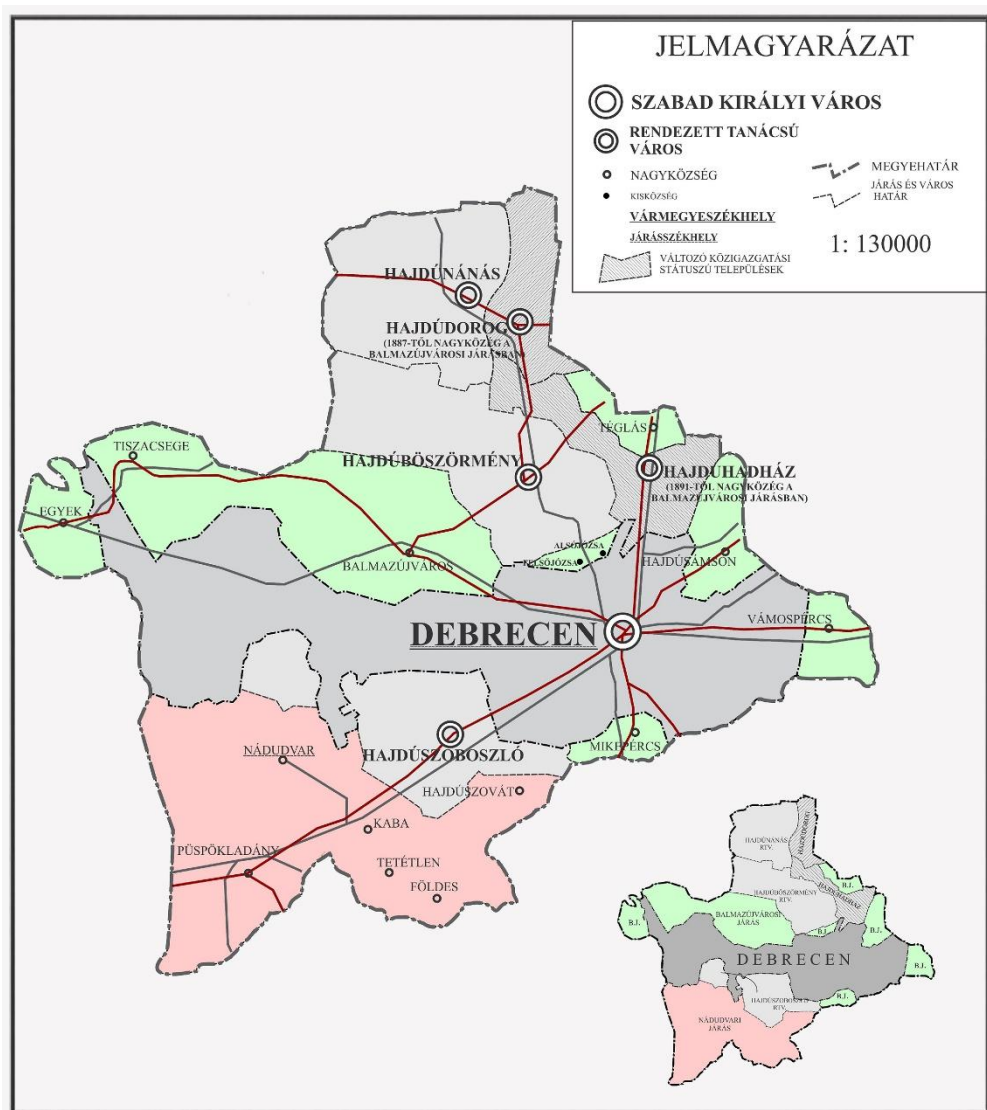
⁴³ A térképeket dr. Szilágyi Ferenc docens, a Partiumi Keresztény Egyetem Gazdaságtudományi Tanszékének dékánja készítette 2014-ben.

⁴⁴ Szálkai–Szikla–Szilágyi 2014. Térképmelléletek II/1.

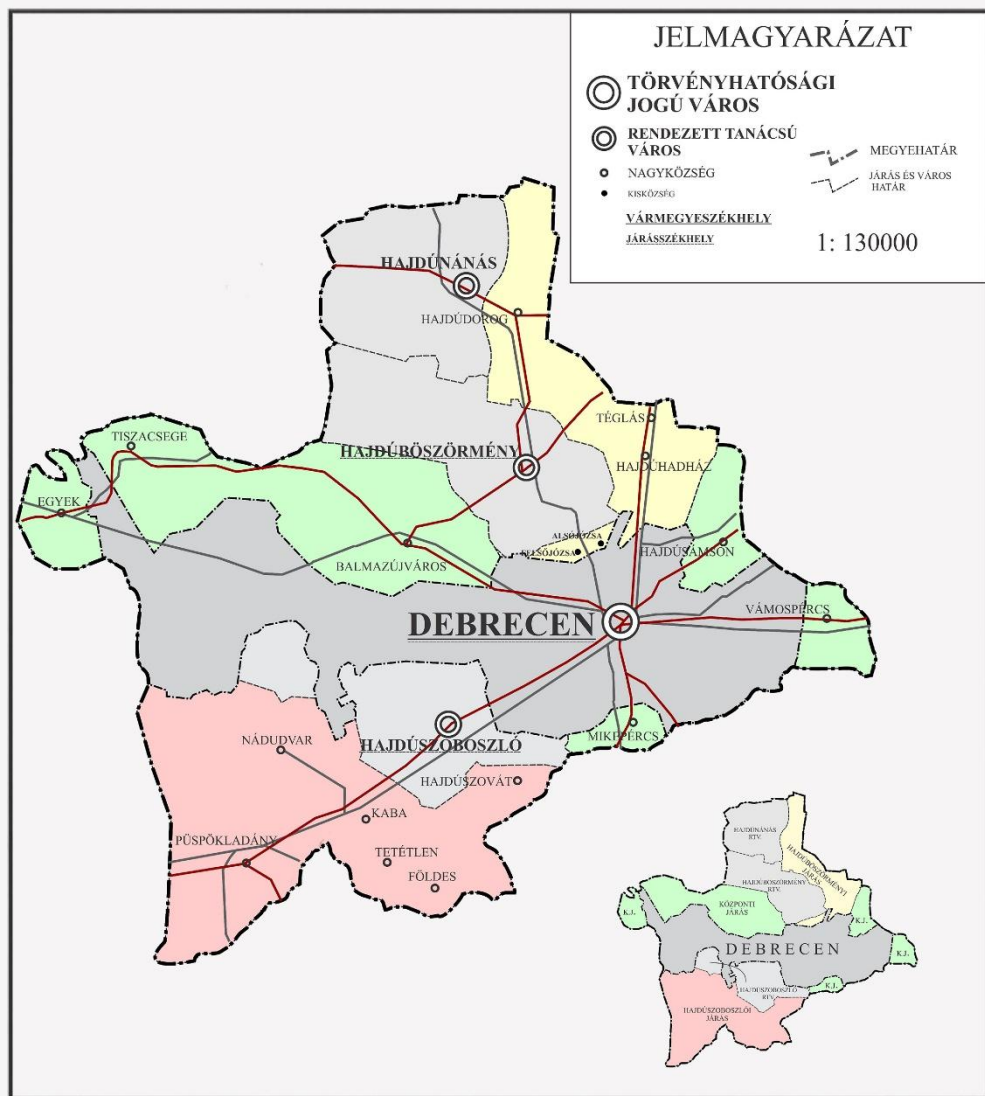
2. térkép. Észak-Bihar vármegye 1854–1860 és Hajdú vármegye 1876–1900⁴⁵

⁴⁵ Szálkai–Szikla–Szilágyi 2014. Térképmelléletek II/2-a. és Térképmelléletek II/9.

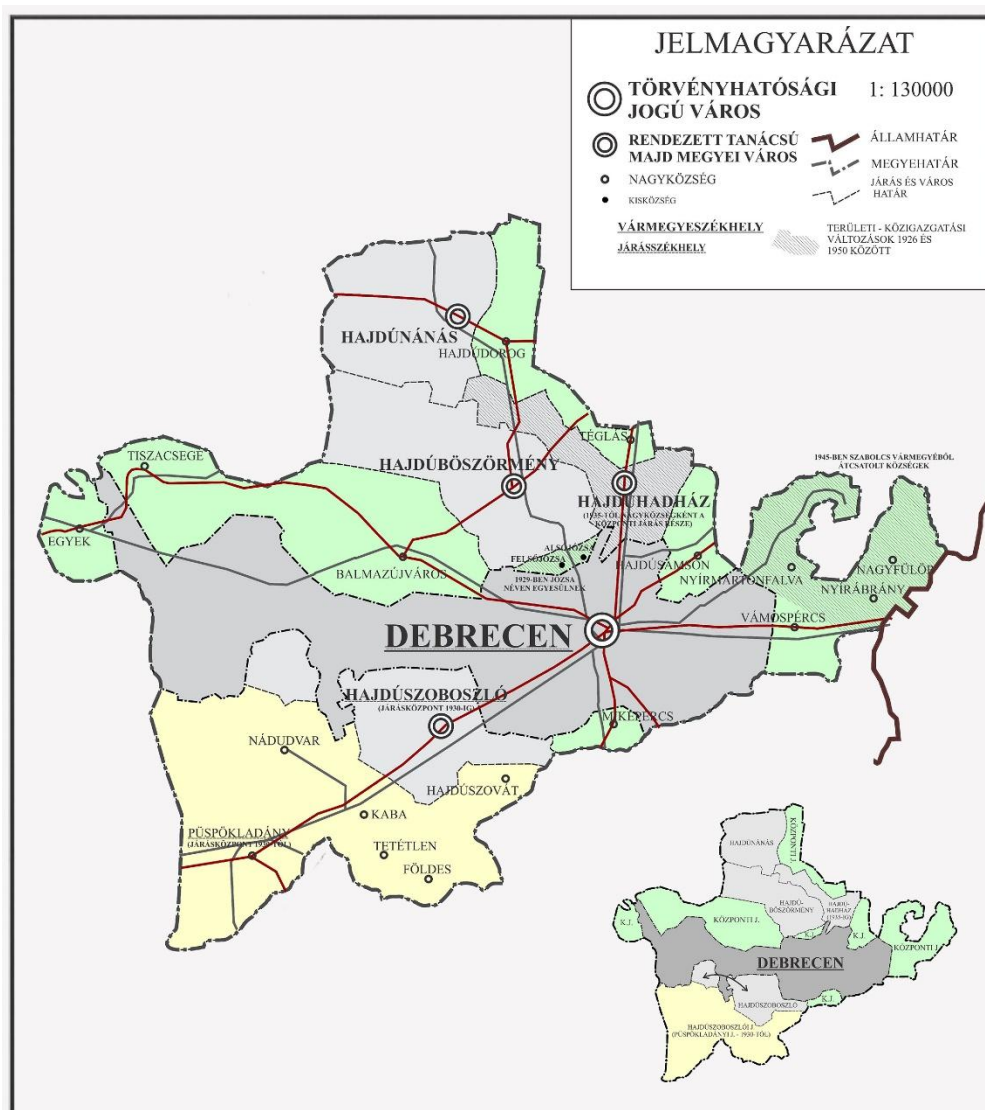
3. térkép. Hajdú vármegye 1876–1900⁴⁶

⁴⁶ Szálkai–Szikla–Szilágyi 2014. Térképmelléletek II/9.

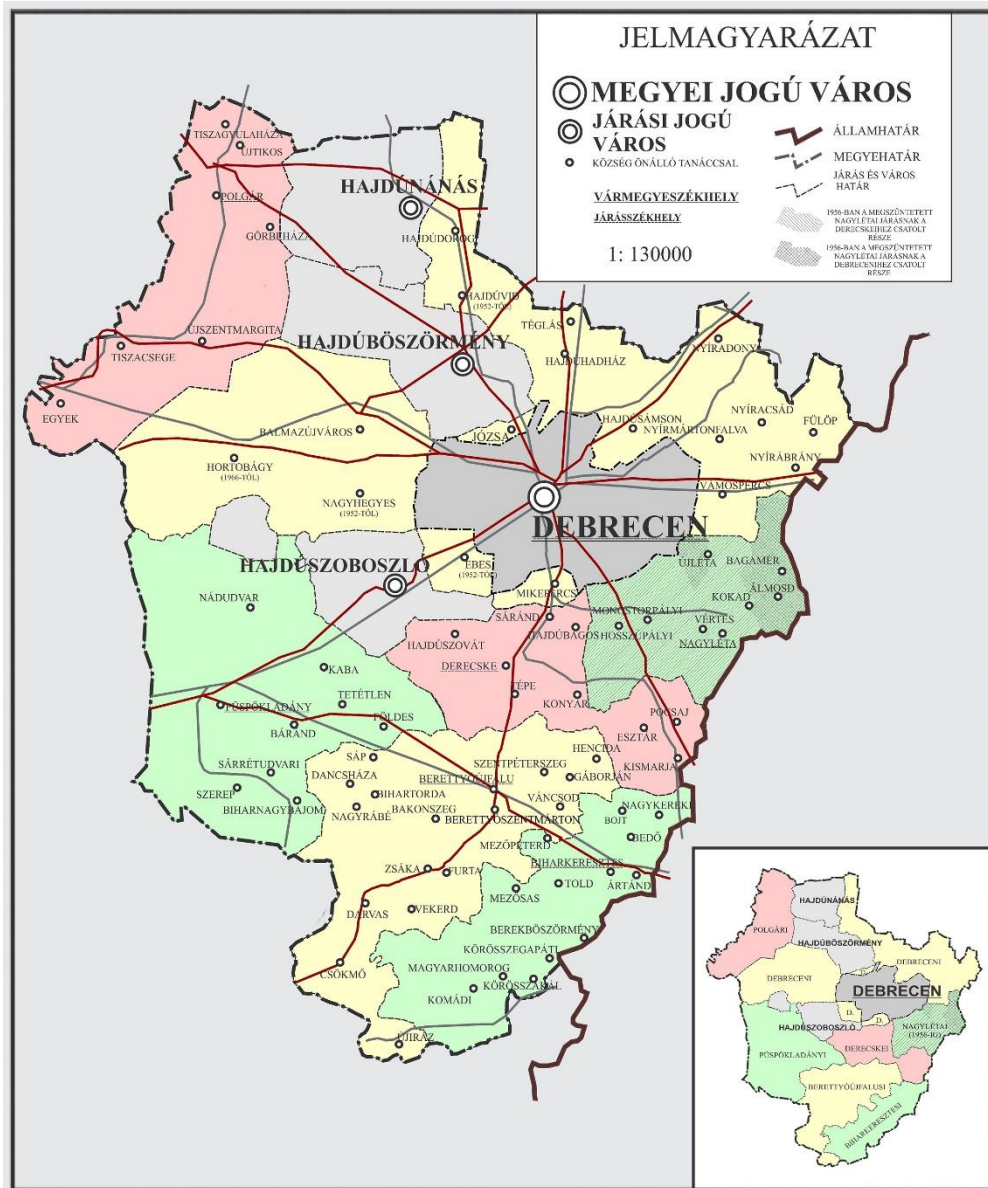
4. térkép. Hajdú vármegye 1901–1926⁴⁷

⁴⁷ Szálkai–Szikla–Szilágyi 2014. Térképmelléletek II/10.

5. térkép. Hajdú vármegye 1926–1950⁴⁸

⁴⁸ Szálkai–Szikla–Szilágyi 2014. Térképmelléletek II/11.

6. térkép. Hajdú-Bihar megye 1950⁴⁹

⁴⁹ Szálkai–Szikla–Szilágyi 2014. Térképmelléletek II/12.

Gergő Szikla

The Formation of Hajdú County and Its Administrative Changes from 1876 to 1950

At the beginning of the last quarter of the 19th century, the administrative system in Hungary underwent significant changes, as the laws of 1876 (XXXIII) and 1877 (I) dissolved the historically outdated privileged territories that had existed for centuries – including the Hajdú district – and incorporated them into the county system, resulting in the establishment of Hajdú County based in Debrecen. The idea of this had already emerged after the suppression of the 1848–49 revolution and war of independence – during which North and South Bihar counties were created – but after multiple reorganizations, by the end of 1860 and early 1861, the previous county system was restored, including the privileged territories.

Following the Compromise of 1867, the demand for administrative reform intensified: in 1871, settlements were categorized into orderly council cities, large villages, and small villages. From 1872, the separation of administration and justice was introduced within counties and districts, district courts were established, large districts were dissolved and replaced with subdivisions/districts. The final step was the dissolution of various sized privileged territories in 1876–1877. The definitive formation of Hajdú County was preceded by more than three years of "struggle", beginning in 1873, during which Debrecen emerged victoriously with the support of Hajdúszoboszló, as the city became the seat of the county, to which six hajdú towns from Szabolcs and several villages from Bihar and Szabolcs were attached. Its territory remained unchanged until 1945, when two large villages (Nyírábrány and Nyírmártonfalva) were annexed from Szabolcs County, and then, in parallel with the establishment of the council system, Hajdú-Bihar County was created on March 16, 1950.

Források

Levéltári források

MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
HBVL	Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára
IV.420.c	Bihar vármegye járási iratainak levéltári gyűjteménye. Derecskei járási iratok.
IV.902.a	Hajdú Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

Internetes források

1871. évi XVIII. tc.	1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. In: Ezer év törvényei. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87100018.TV (Utolsó letöltés: 2024. július 5.)
1876. évi XXXIII. tc.	1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. In: Ezer év törvényei. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600033.TV (Utolsó letöltés: 2024. július 1.)
1877. évi I. tc.	1877. évi I. törvénycikk némely törvényhatóságok véglegesen megállapított területének az 1876. évi XXXIII. tc. rendelkezése folytán törvénybe iktatásáról. In: Ezer év törvényei. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87700001.TV (Utolsó letöltés: 2024. július 1.)
1881. évi LXIII. tc.	1881. évi LXIII. törvénycikk némely törvényhatóságok határának egyes községek és puszták átcsatolása által való kiigazításáról, s az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. In: Ezer év törvényei. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88100063.TV (Utolsó letöltés: 2024. július 5.)
1929. évi XXX. tc.	1929. évi XXX. törvénycikk a közigazgatás rendezéséről. In: Ezer év törvényei. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92900030.TV (Utolsó letöltés: 2024. július 5.)

Sajtóforrások

Debreczeni Ellenőr

Szakirodalom

- Csizmadia 1976. Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp., 1976.
- Dominkovits–Horváth 2011. Dominkovits Péter – Horváth Gergely Krisztián: A szolgabíráktól a járási hivatalokig – a járások története Magyarországon a 13. századtól 1983-ig. In: „Kormányozni lehet ugyan távolról, de igazgatni csak közelről lehet jól...” Tanulmány a területi igazgatás magyar történelmi hagyományairól, az átalakításra vonatkozó jelenkori kutatások eredményeinek áttekintése, valamint az európai tapasztalatok bemutatása. Szerk.: Csité András – Oláh Miklós. Bp., 2011. 16–74. https://hetfa.hu/wp-content/uploads/I_modul.pdf (Utolsó letöltés: 2024. július 5.)
- Gunst–Míru–Veliky–Velkey 1999. Gunst Péter – Míru György – Veliky János – Velkey Ferenc: Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században). Bp., 1999.
- Nyakas 1983. Nyakas Miklós: Hajdú vármegye létrejötte. Hajdúböszörmény, 1983. (Hajdúsági Közlemények 11.)
- Sillye 1882. Sillye Gábor: Hajdumegye történeti viszonyai. In: Hajdumegye leírása. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1882. Debreczenben tartott XXII. nagy gyűlésének alkalmából. Szerk.: Dr. Varga Geiza. Debrecen, 1882. 1–112.
- Szálkai–Szikla–Szilágyi 2014. Szálkai Tamás – Szikla Gergő – Szilágyi Ferenc: Bihar és Hajdú megye közigazgatási beosztásának története (1552–2013). Debrecen, 2014. (Régió kutatás [4.]) (CD-ROM)
- Szikla 2014. Szikla Gergő: Bihar és Hajdú vármegyék és Hajdú-Bihar megye közigazgatási beosztásának története 1850–2013. In: Szálkai Tamás – Szikla Gergő – Szilágyi Ferenc: Bihar és Hajdú megye közigazgatási beosztásának története (1552–2013). Debrecen, 2014. (Régió kutatás [4.]) (CD-ROM)

Buzgó Gábor

Antropogén tájatalakítás az Érmelléken a 19. század második felében¹

Bevezetés

Az utóbbi években mind a nemzetközi, mind a hazai történettudomány részéről – valószínűleg a napjainkban tapasztalható klímaváltozással összefüggésben – megélenkült a tudományos érdeklődés az ember tájatalakító tevékenységének környezetre gyakorolt hatásának feltárásával kapcsolatban. A környezettörténet nemzetközi szakirodalmának hazai adaptációja céljából kerültek kiadásra a *Táj, ember, tudás – Zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*, illetve a *Tájatalakítás, járványok, vizetek, birodalmak – Zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából* című kötetek.² A környezettörténet nemzetközi szakirodalmából szeretném kiemelni Geoff Cunfert, aki a texasi egyetemen szerzett doktori címet és jelenleg a kanadai Saskatchewan Egyetem professzora. Geoff Cunfer több mint két évtizede foglalkozik az észak-amerikai Great Plains környezettörténetével, melynek keretében vizsgálta a mezőgazdasági határhasználatot, a porviharokat és széleroziót, az egyes tájak anyag- és energiaáramlását, valamint történeti földrajzát. Cunfer 2016-os tanulmányában Kansas állam különböző tájainak társadalom-ökológiai profilját vizsgálta az 1870 és 1940 közötti időszakra vonatkozóan. A különböző profilok megmutatták, hogy a Kansasbe érkező telepesek milyen mértékben változtatták meg a környezetet és hogyan alkalmazkodtak a természeti korlátokhoz.³

Az Alföldet érintő 19. századi folyószabályozások kapcsán a friss hazai szakirodalomban is felmerült a kérdés, hogy a környezet antropogén átalakításával kialakult új gazdasági rendszer mennyire volt fenntartható.⁴ Szilágyi Zsolt és Pinke Zsolt kutatási eredményei szerint a folyószabályozások után, különösen a Tiszántúlra jellemző gabonatermelés által biztosított gazdasági növekedés hosszú távon fenntarthatatlanná vált, eközben a gazdálkodás elszakadt a termőhelyi adottságoctól.⁵ Az Alföld peremén elhelyezkedő Érmellék kapcsán azt szeretném vizsgálat alá vonni, hogy az antropogén tájatalakítás hogyan változtatta meg a tájban elhelyezkedő települések mezőgazdasági határának arculatát a belvízlevezető csatornák megépítése előtt és után, illetve az átalakított környezet hogyan hatott vissza a társadalomra. A táj átalakítása mekkora bevételnövekedést hozott egy katasztrális holdra, illetve egy főre számítva? Vizsgálatom területi egységének az Érmellék 1920 után is Magyarországon maradt részét, a Nyírség és a Bihari-síkság találkozásánál, vagyis tájhatáron fekvő Álmosd, Bagamér, Kokad, Nagyléta, Újléta településeket tekintem,⁶ továbbá az elemzésbe bevontam Hosszúpályi, Monostorpályi és Vértes községe-

¹ A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-I-DE-336 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Balogh–Bodovics–Demeter–Erdélyi–Eszik–Vadas 2021.; Balogh–Bodovics–Demeter–Erdélyi–Eszik–Vadas 2022.

³ Cunfer 2016. 355–392.

⁴ A vízzel kapcsolatos, ártéri gazdálkodás kutatástörténeti előzményeiről ld. Majláthné Sipos 2019. 5–34.

⁵ Szilágyi 2022.; Pinke 2015.

⁶ Magyarország földrajzi kistájbeosztása szerint az itt fekvő települések (Újléta kivételével) az Érmellék (korábban Érmelléki löszös hát) kistájat alkotják. Csorba 2021. 128–129.

ket is, amelyet az indokolt, hogy ez a nyolc település azonos természetföldrajzi környezetben található.⁷ A települések belterületétől északra a Nyírség futóhomokja, míg délre a jó minőségű, gabonatermesztésre alkalmas, csernozjom „fekete föld” alkotja a talajt.⁸ A tájegységben fekvő helységek belterülete (Újléta kivételével) a két talajtakaró találkozásánál alakult ki, szinte felfűzve azokat a tájhatárra, kelet–nyugati irányú településtengelyt alkotva.

A táj átalakulása, források és módszerek

A tájhasználat alakulása nyomon követhető a katonai térképek, a kataszteri felmérések és a különböző statisztikai gyűjteményekben fennmaradt, művelési ágak megoszlását települési szinten közlő adatok alapján.⁹ A felszíni növényborítás vizsgálatával kapcsolatban forrásként szóba jöhetnek még az 1860-as években keletkezett úrbér szabályozási térképek és az azokhoz tartozó úrbéres telekkönyvek.¹⁰ Az úrbér szabályozási térkép viszont nem mindig ábrázolja a település egész határát, így forrásként csak részben alkalmazható. Például Nagyléta esetében a község mezőgazdasági határának csak egy részét, a belterülettől délre fekvő határrészt ábrázolja, a belterülethez képest északra elhelyezkedő dűlőket nem, holott abban kaptak helyet a volt úrbéresek kaszálói.¹¹

A II. katonai felmérés Érmellékét ábrázoló térképszelvényei szintén az 1860-as évek eleji állapotot tükrözik, így az úrbérrendezést követő felszínborítottság, a tájhasználat vizsgálatára inkább a II. katonai felmérés alkalmas, és azt az úrbér szabályozási térkép és telekkönyv kiegészítheti.¹²

A felszínborítottság és a tájhasználat vizsgálatához szintén jó forrásadottságot kínálnak az 1886-ban (Hosszúpályi, Monostorpályi, Vértes) és 1888-ban (Álmosd, Bagamér, Kokad, Nagyléta, Újléta) készült kataszteri felmérések anyagai. A felmérések alkalmával a kataszteri térkép mellett elkészültek az egyes települések felvételi előrajzai, illetve birtokrészleti jegyzőkönyvei.¹³ A kataszteri felvételi előrajzokon dűlőnként került felvételezésre az adott település mezőgazdasági határa, melyeken a helyrajzi számok alapján felosztott parcellák találhatóak. A felvételi előrajzokon feltüntették az egyes parcellák tulajdonosának nevét, amennyiben az adott személy a településen lakott, házsám szerinti lakhelyét, illetve a művelési ágat. Az érmelléki települések esetében a művelési ágak között szerepelt a szántóföld (szf), a rét (r), a legelő, a kert, a szőlő és az erdő.¹⁴

⁷ Ezeket a településeket az azonos szőlőművelés-technika miatt a néprajzi szakirodalom is az Érmellékhez sorolta. Varga 1975. 431–432.

⁸ Bihari-Horváth 2014. 90.

⁹ A tanulmányban elemzett katonai térképeket az ArcMap térinformatikai szoftver segítségével dolgoztam fel. A történeti térképeket georeferáltam, majd ezután elkészítettem az egyes dűlőkhöz tartozó shape fájlokat. A dűlőkben található művelési ágakat poligonon ábrázoltam. A művelési ágakhoz hozzárendeltem egy számot, amelyet az ArcMap szoftver is tudott értelmezni, ezek jelentették az egy művelési ágakhoz tartozó szinkódot, mely a térképeken is látható.

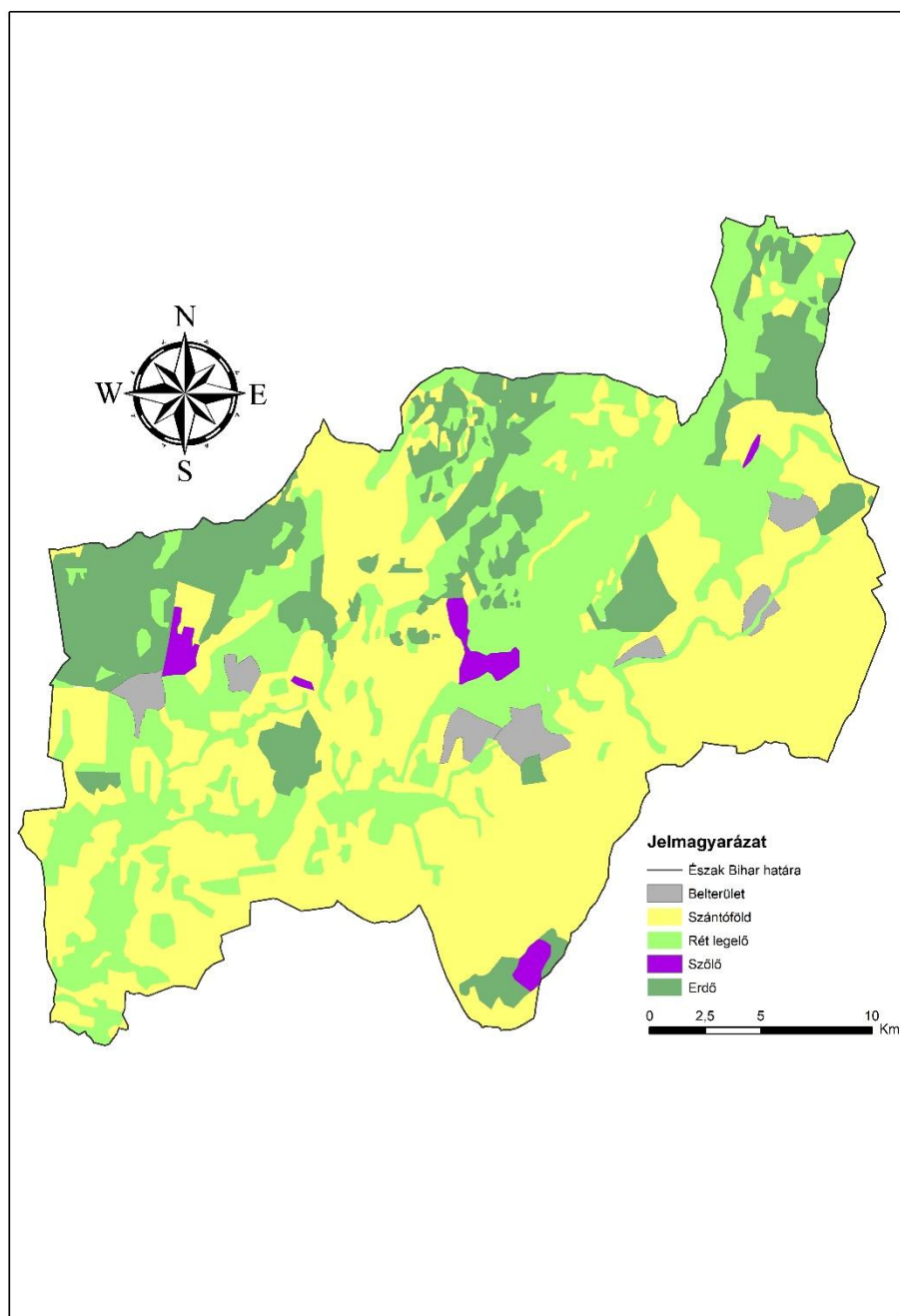
¹⁰ MNL HBVL XV.1.a Bmt 144.; MNL HBVL IV.162.b 67. k.

¹¹ MNL HBVL XV.1.a Bmt 144.

¹² MKMKF.; Jankó 2007. 186.

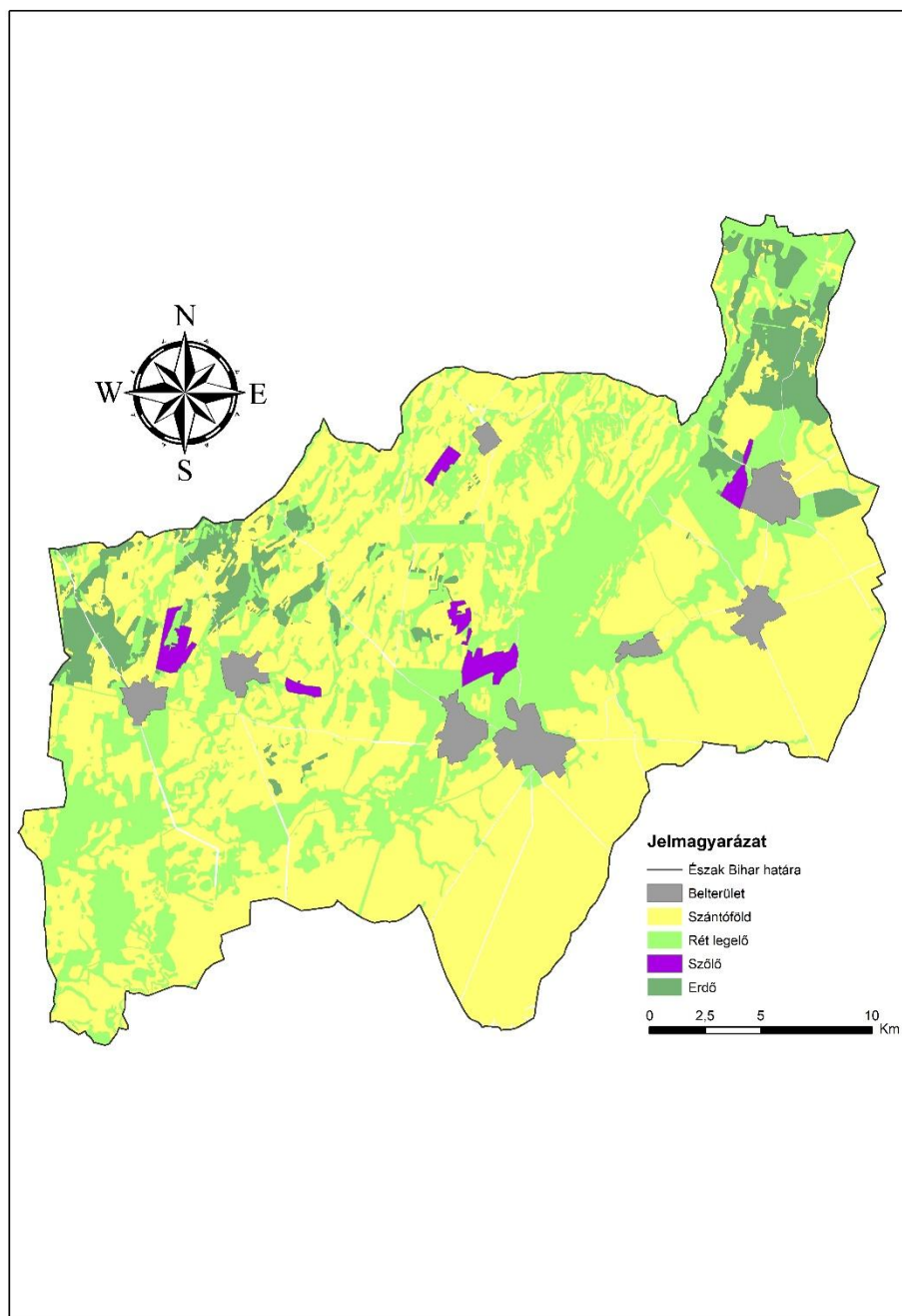
¹³ MNL OL S 79. No. 253/1.

¹⁴ MNL OL S 79. No. 253/8.

1. ábra. Az Érmellék a II. katonai felmérésen 1864.¹⁵

¹⁵ Forrás: MKMKF. Saját szerkesztés.

2. ábra. Az Érmellék a III. katonai felmérésen 1884.¹⁶

¹⁶ Forrás: HBHKF. Saját szerkesztés.

A kataszteri térképekkel szinte egy időben keletkeztek a III. katonai felmérés térképlapjai, amelyeknek az Érmellékre vonatkozó része 1884-ben készült el.¹⁷ A III. katonai felmérés többnyire nem színes, hanem fekete-fehér változatban jelent meg, ami megnehezíti az elemzést, hiszen a felszínborítás különböző formái nehezen különböztethetők meg egymástól. Azonban a vizsgált településeket ábrázoló térképlapok színes változatban is elkészültek, így ez a módszertani probléma nem érinti az elemzést. A 20. század első felére vonatkozóan forrásként bevonhatók az 1941-es katonai felmérés térképlapjai is.¹⁸ Az 1941-es katonai térképen a rét és a legelő sok esetben nem választható szét egymástól egyértelműen, mivel a két művelési ágat azonosan jelölték, illetve a térkép színezése a rét és legelő, valamint a szántóföld esetében hasonló, amelyet az indokolhat, hogy a térkép nem civil, hanem katonai felhasználásra készült.¹⁹

A művelési ágak megoszlását tartalmazó statisztikai kiadványokkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy az egyes települések közötti dűlőátcsatolásoknak torzító hatása van. A Nagylétára vonatkozó különböző időmetszetekből származó statisztikai adatok komparatív elemzésével kapcsolatban módszertani problémát jelent, hogy az 1860-as években a településből kivált Újléta, ugyanis annak mezőgazdasági határa 1907-ben, 1914-ben és 1940-ben Nagyléta rovására gyarapodott, és emiatt például a demográfiai és agrárjövendelem-adatok torzítottak.²⁰ Az Újlétához való átcsatolások következtében az 1865 és 1910 közötti időszakban Nagyléta területe 17776 katasztrális holdról 15925 katasztrális holdra csökkent. Agrárjövendelmekre vonatkozó adatok maradtak fent 1865-ből és 1910-ből, ahhoz, hogy ezeket össze lehessen hasonlítani, a két település adatait együtt kellett kezelni, mert így tudtam hasonló kiterjedésű területet vizsgálni. Az egy katasztrális holdra, illetve egy főre jutó földjövendelem akkor összehasonlítható, ha a területi kiterjedés is közel azonos. Ugyanez a probléma fennáll a település területének művelési ágak szerinti megoszlásának vizsgálata esetén is. Nagylétán például a szőlő területi kiterjedése, úgy tűnik, hogy 1910 és 1935 között csökkent, 1017 katasztrális holdról 491 katasztrális holdra, azonban a két időpont között csak az történt, hogy azok a dűlők, melyekben a szőlővel beültetett területek nagyobb arányban fordultak elő, időközben átkerültek Újléta és Bagamér mezőgazdasági határához, utóbbi két településen ennek következtében a statisztika szerint növekedett a szőlőterületek aránya, azonban az valójában változatlan maradt.²¹ Az adatok torzítását elkerülendő, azt a módszertani megfontolást választottam, hogy Nagyléta és Újléta adatait együtt kezeltem. A dűlőátcsatolásokkal kapcsolatos módszertani problémát a katonai térképek georeferálásával és elemzésével lehet feloldani, hiszen így egy szabadon meghatározott terület változását lehet nyomon követni.

¹⁷ HBHKF.; Jankó 2007. 190.

¹⁸ MKF.

¹⁹ MKF.

²⁰ MNL HBVL. VI.181.eee 1. k.

²¹ BVATKTMÁO 1913.; MSK Ús 105. k.

Buzgó Gábor

	1865								
	Szántó	Kert	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nádas	Hasznavehetetlen	Katasztrális hold összesen
Álmosd	4265	–	371	778	0	0	65	398	5877
Bagamér	3831	–	1181	1052	2217	69	10	486	8846
Hajdúbagos	2049	–	90	0	426	401	0	18	2984
Hosszúpályi	6785	–	3350	2140	2182	1581	331	547	16916
Kokad	1409	–	277	516	527	0	86	208	3023
Monostorpályi	4426	–	1310	152	0	367	62	301	6627
Nagyléta	7158	–	3744	3882	2125	198	82	587	17776
Újléta	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vértes	4052	–	1935	516	325	127	50	742	7747
Összesen	33975	–	12258	9036	7802	2743	686	3287	69796
	1895								
	Szántó	Kert	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nádas	Hasznavehetetlen	Katasztrális hold összesen
Álmosd	4539	44	439	430	5	66	39	247	5836
Bagamér	3974	25	759	872	2414	189	14	352	8599
Hajdúbagos	3239	72	830	1052	560	86	3	283	5681
Hosszúpályi	8035	47	1924	1474	1336	159	367	779	12769
Kokad	2215	3	274	296	4	52	108	116	3068
Monostorpályi	5112	51	1285	449	465	49	85	231	7311
Nagyléta	11316	52	1701	2078	10	186	66	541	15950
Újléta	1292	2	229	0	33	38	31	–	1625
Vértes	5013	46	1141	1074	116	113	80	342	7925
Összesen	44735	342	8582	7725	4943	938	793	2891	68764

Antropogén tájtalakítás az Érmelléken a 19. század második felében

	1910								
	Szántó	Kert	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nádas	Hasznavehetetlen	Katasztrális hold összesen
Álmosd	4501	25	202	663	6	334	–	210	5941
Bagamér	4117	37	681	691	2576	200	3	295	8600
Hajdúbagos	3511	59	656	1008	263	328	–	272	6097
Hosszúpályi	9884	42	612	1839	789	366	25	614	14171
Kokad	2317	6	241	258	1	117	10	112	3062
Monostorpályi	6095	51	493	274	428	69	33	279	7722
Nagyléta	11654	63	597	2026	11	1017	14	543	15925
Újléta	1165	3	194	8	33	164	–	79	1646
Vértes	5841	42	586	886	80	184	35	289	7934
Összesen	49085	328	4262	7653	4187	2779	120	2693	71098
	1925								
	Szántó	Kert	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nádas	Hasznavehetetlen	Katasztrális hold összesen
Álmosd	4495	–	201	0	6	339	0	0	5941
Bagamér	4117	–	681	690	2576	199	3	295	8599
Hajdúbagos	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Hosszúpályi	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Kokad	2316	–	242	258	1	117	10	112	3062
Monostorpályi	6095	–	493	274	429	68	33	278	7722
Nagyléta	11044	–	552	2025	8	823	13	518	14986
Újléta	1818	–	238	9	33	362	0	97	2576
Vértes	5942	–	586	825	83	184	35	279	7934
Összesen	–	–	–	–	–	–	–	–	–

	1935								
	Szántó	Kert	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nádas	Hasznavehetetlen	Katasztrális hold összesen
Álmosd	4494	34	200	646	13	335	–	122	5842
Bagamér	3629	48	643	938	2771	287	–	442	8758
Hajdúbagos	3548	61	713	1022	345	236	37	302	6264
Hosszúpályi	9132	106	999	1822	755	373	59	688	13934
Kokad	2230	8	253	245	38	158	12	116	3060
Monostorpályi	5605	54	499	799	381	59	31	285	7713
Nagyléta	10669	37	751	1908	122	495	35	650	14665
Újléta	1766	23	234	11	34	356	–	118	2562
Vértés	5708	41	661	906	108	186	24	150	7784
Összesen	46781	412	4953	8297	4567	2485	198	2873	70582

1. táblázat. A művelési ágak megoszlása az érmelléki falvakban 1865 és 1935 között.²²

²² Forrás: MMÁSZTF 1865.; MKOMS 1897.; BVATKTMÁO 1913.; NM EA. DGy. SGy. KTL 1925. St 563.; MSK Ús 105. k. Saját számítás és szerkesztés.

A táj felszínborítottságában a legnagyobb változás az 1865 és 1895 közötti időszakban ment végbe, ekkor emelkedett a szántóföldek aránya 51%-ról 67%-ra.²³ Megfigyelhető azonban, hogy az egyes településeken nem egyformán ment végbe az átalakulás. Álmosdon, Monostorpályin és Vértesen már 1865 előtt is 50% fölött volt a szántók aránya, míg Bagamérban a vizsgált időszakban mindvégig 50% alatt maradt. Utóbbi jelenséget az indokolhatja, hogy a Bagamér határában lévő nagybirtok, melyen az erdőségek feküdtek, a nagyváradi római katolikus káptalan tulajdonában állt.²⁴ Az egyházi nagybirtokok esetében nagyobb volt az erdőföldhasználati forma gyakorisága.²⁵ Debrecentől északra és keletre kialakult egy sajátos földhasználati forma, a ligeterdők bevonásával, mely a nyírségi flórajárásba tartozott és többnyire homoki tölgyeseket foglalt magába.²⁶ Ezen a területen a mozaikos felszínborítás fenntartása (erdei szántóföldi művelés, legeltetés és kaszálás) az erózió és aszály ellen nyújtott védelmet. Emellett a fahiányos Alföldön nagy értéket képviselt a keményfás erdőállomány, melynek fenntartása előrelátást és szervezettséget igényelt.²⁷ Minden bizonnyal ehhez a ligeterdő csoporthoz tartozott a bagaméri erdő is.

A táj északi mezőgazdasági határa változatos domborzattal rendelkezett, ugyanis abban északkelet–délnyugat irányban domboldalak, völgyek és az azokban lefutó erek váltották egymást. A II. katonai felmérés térképlapjai szerint az északi határban a magasabb térszínen fekvő dűlőkben hatalmas kiterjedésű tölgyerdők terültek el, a mélyebben fekvő területeken rétgazdálkodás folyt. Az alacsonyabban fekvő földek az év egy részében vagy egész évben víz alatt álltak, vagyis a terület ingoványos, mocsaras térséget alkotott. A tölgyerdők kiterjedése a III. katonai felmérés térképén már erősen visszaszorult. A tölgyesek helyét szántóföldek vették át, vagyis a tájat borító természetes növénytakaró az ember tájatalakító tevékenysége nyomán gabonatermő területté alakult.

Nagylétán az erdők kivágása már 1862-ben megkezdődött, ekkor az uradalom a Debrecen Nagy-Váradi Értesítő című lapban 300 holdról kitermelt cser- és tölgyfát kínált eladásra.²⁸ Az erdők kivágása valószínűleg a Belga Bankhoz köthető, mely a terület átalakítása után kedvezően értékesíthette az itt elterülő parcellákat a lokális társadalom, illetve a Balmazújvárosról érkező vásárlók között. Az erdők helyén alakult szántóföldek fekvésüket tekintve vízmentesek voltak. A táj felszínborítottságának átalakításával annak hidrológiai viszonyai is megváltoztak már a belvízlecsapoló munkálatok megkezdése előtt, hiszen a tölgyerdő gyökérzete minden bizonnyal több vizet tudott megkötni a szántóföldi kultúrnövényeknél. Az egyenetlen domborzati viszonyok miatt a magaslatokról leszivárgó víz a mélyebb területeken gyűlhetett össze, mely a rétgazdálkodás tekintetében növelhette annak kockázatát, hogy a földek a korábbihoz képest tovább állhattak víz alatt. A Nagylétán fekvő erdők kivágása ellen egy ismeretlen szerző aggodalmát fejezte ki a Politikai Újdonságok című lap hasábjain. *„Mellőzve itt azon nevezetes eseményt, mikép a volt földesuraság eladta itteni szép birtokát a belgabanknak, mely már most törlesztésre adja merész vállalkozóknak ismét, természetesen jó nyereségre, csak azt említem meg, vajha a már pusztításba vett sok és szép erdőket, vagy felsőbb hatóság, vagy az illető tulajdonosok a jövő időkre számító nagylelkűsége mentené meg a vég enyészettől, melynek élébe néz, s melyre sententiázva van, a lakosok nagy aggodalmára, kik belátják, hogy csak rövid évtized után messziről lesznek kénytelenek családjaik számára töről való fát vásárolni, ha*

²³ MMÁSZTF 1865.; MKOMS 1897.

²⁴ Gazdacímtár 1897. 338.

²⁵ Demeter–Koloh 2020. 37.

²⁶ Beluszky 2001. 100.

²⁷ Pinke 2015. 134.

²⁸ Szn.: A Nagy-Létai uradalom. Debrecen Nagy-Váradi Értesítő, 20. évf. (1862), 43. sz., 1862. október 5.

*ugyan találunk nem hogy a fával való tüzelésre számítanának, hát még ha egészségi szempontból s időjárás tekintetéből vesszük az ügyet, ide véve még azon sajnos körülményt is, mely a községre akkor fog következni, midőn kiterjesztvén a nagykiterjedésű erdőség, mely az északi kemény teleket nem kis mértékben akadályozá kért tenni szőlőhegyében, gyümölcsfáiban, s épületeiben és végre homok-legelőjének ide s tova bordásában. Úgy valóban kívánatos volna az erdőpusztítás megakadályozása, vagy pedig a község általi megvásárlása, annyival inkább mert kormányrendeletek is szólnak az erdőpusztítás ellen!*²⁹ A 19. század második felében az Alföldön a szántóföldek általában a rét-legelő rovására terjedtek ki.³⁰ A vizsgált térségben tehát az általánostól eltérő folyamat ment végbe az erdő-szántó-föld irányú változással, illetve a táj átalakítása már a belvízmentesítés előtt megkezdődött.

Az Érmelléken a tölgyerdők kitermelése és szántófölddé alakítása beilleszthető abba a globális folyamatba, melynek keretében a 19. század során a termőföldek terjeszkedése soha nem látott mértéket öltött, melynek hatására megduplázódott a globális mezőgazdasági területek nagysága. Hatalmas új területeket vontak szántóföldi művelésbe Észak-Amerika síkságain, Dél-Amerika pampáin, az orosz sztyeppéken. Soha ennyi új földterület nem került ilyen gyorsan mezőgazdasági termelésbe. E folyamat hatására zajlott Földünk egyik legkiterjedtebb és legjelentősebb emberi tevékenység által végbemenő környezeti átalakulása.³¹

A tájegység a szántóföldek kiterjesztésével valószínűleg a 19. század második felében kibontakozó nagy gabonakonjunktúra (1852–1878) által kínált lehetőségeket próbálta kiaknázni.³² A gabonakonjunktúra a nyugat-európai népességnövekedés növekvő élelmiszer-szükséglete miatt alakult ki.³³

Az 1860-as évek előtt csak a stabilan vízmentes térszíneket szántották, az időszakosan ár- vagy belvíznek kitett területeket legeltették és kaszálták.³⁴ Az Alföldön a 19. század második felében a mezőgazdaság súlypontja az állattenyésztés helyett a növénytermesztésre helyeződött át.³⁵ A növénytermesztésen belül a gabonatermesztés vált dominánssá, mely ágazat az áringadozásoknak kitett termék termelésére specializálódott. A szántóföldek kiterjedésével a gazdálkodás elszakadt a termőhelyi adottságokhoz való alkalmazkodástól.³⁶ Az antropogén tájatalakítás hatására (vízszabályozás) nagyban csökkent a vizes élőhelyek faji diverzitása, a monokultúrás növénytermesztés elterjedésével katasztrófaérzékenyebbé vált az Alföld, s vele együtt annak gazdasága és társadalma is.³⁷ Ennek hatására az alföldi gazdasági fejlődés hosszú távon fenntarthatatlanná vált.³⁸ Az Érmelléken jellemzően olyan dűlőkben alakultak ki szántóföldek, melyek nem tartoztak a szántóföldi növénytermesztés szempontjából a kiváló vagy jó termőhelyi adottsággal rendelkező területek közé. Az északi határ részben homoktalaj, részben sívó homok, illetve a vízjárásos, dombok közötti völgyekben réti talajok borították a felszínt, melyek a települések belterületéhez mérten délre fekvő, jó minőségű löszös talajon való szemtermeléshez képest alacsonyabb terméshozamot nyújthattak.

²⁹ Szn.: Vidéki közlemények. Nagy-Léta–Vértes. Politikai Újdonságok, 11. évf. (1865), 20. sz., 1865. május 17. 233.

³⁰ Demeter–Szilágyi–Pinke 2022. 76.

³¹ Cunfer 2016. 355.

³² Kövér 1998. 349–350.

³³ Szilágyi 2022. 39.

³⁴ Pinke 2015. 145.

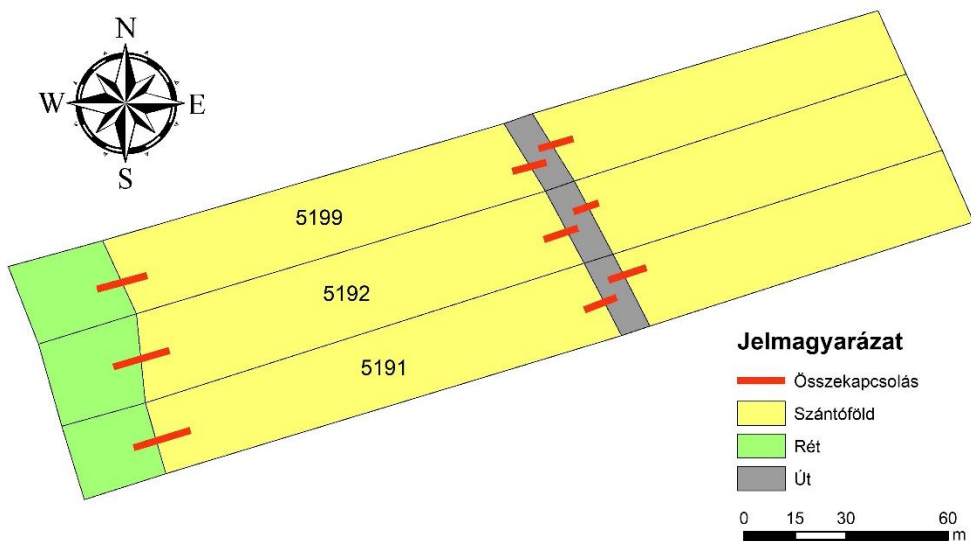
³⁵ Orosz 2020. 17.

³⁶ Pinke 2015. 239.

³⁷ Szilágyi 2022. 203.

³⁸ Szilágyi 2022. 204.

A kataszteri felmérés részeként keletkezett a birtokrészleti jegyzőkönyv vagy más néven kataszteri telekkönyv. Ezt a forrástípust Nagyléta mezőgazdasági határának elemzése során használtam fel, ahol 1-től 8932-ig szerepeltek a jegyzőkönyvben a helyrajzi számok.³⁹ A telekkönyvben az egyes parcellákhoz tartozó helyrajzi számok szerinti sorrendben haladva az adott település teljes bel- és külterülete felmérésre került. Az egyes parcelláknál feltüntették a kataszteri térképnek azt a szelvényszámát, amelyen a parcella feküdt, melyik dűlőben található, valamint a tulajdonos nevét, lakhelyét, házsámát, ha több tulajdonos volt, akkor a tulajdonjog arányát. Továbbá közlésre került a parcella művelési ága és mérete is katasztrális hold és négyszögöl mértékegységben.⁴⁰ A telekkönyv fejlécében szerepelt az évi tiszta jövedelem is, azonban ez a mező nem került kitöltésre nemcsak Nagyléta, hanem a környező települések esetében sem. Ennek következtében a jövedelem tekintetében az 1888-as kataszteri telekkönyv nem hasonlítható össze az 1910-es évek elején keletkezett kataszteri birtokívekkel, melyekben az egyes parcelláknál feltüntették a kataszteri tiszta jövedelmet is. Azáltal, hogy a parcellákhoz bekerült a tulajdonos neve és házsámja, a forrás lehetőséget kínál annak meghatározására, hogy az egyes családokhoz, családfőkhöz 1888-ban pontosan hány katasztrális hold földbirtok tartozott, és a művelési ágak tekintetében hogyan alakult azok gazdasági profilja. A telekkönyvben hagytak helyet a jegyzeteknek is, ahová Nagyléta esetében feljegyezték, hogy az adott parcella mekkora része volt ártér. Ami ennek a forrástípusnak a különös értékét adja, az, hogy segítségével rekonstruálható az ártér kiterjedése az 1888-as évről vonatkozóan. Ennek érdekében a település kataszteri telekkönyvében szereplő 8932 helyrajzi szám adatait Excel-táblázatba foglaltam, majd igyekeztem azokat térképen megjeleníteni.⁴¹

3. ábra. Nagyléta 1888-as kataszteri térképének részlete.⁴²

³⁹ MNL OL S 79. No. 253/1.

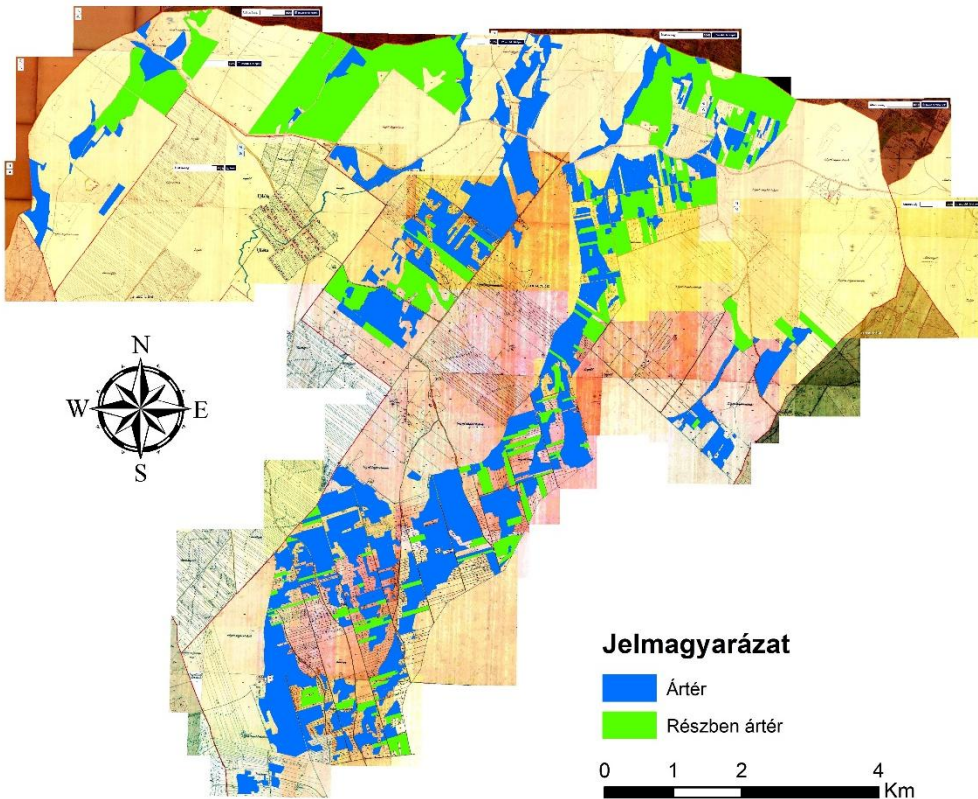
⁴⁰ MNL OL S 79. No. 253/1.

⁴¹ A Nagyléta 1888-as birtokrészleti jegyzőkönyvből készült Excel-táblázatot bárki számára elérhetővé tettem az academia.edu honlapon. NKTk.

⁴² Forrás: NKT. Saját szerkesztés.

A birtokrészleti jegyzőkönyvvel kapcsolatban felmerül az a módszertani probléma, hogy néhány esetben a parcellát jelző helyrajzi számhoz egynél több művelési ág tartozott, például Nagylétán a Ligeti kaszálók dűlőben fekvő 5199. helyrajzi szám alatt található parcella szántóföld, rét és út is egyben.⁴³ A kataszteri térképen ezt úgy jelölték, hogy a szántóföldet, a rétet és az utat külön rajzolták be, majd azokat egy vagy két vonallal összekapcsolták, jelezve, hogy egy helyrajzi szám alatt álltak. Ez a helyzet általában akkor fordult elő, ha az adott parcellának csak egy része tartozott az ártérhez. A módszertani problémát úgy próbáltam meg feloldani, hogy a művelési ágak közül oda soroltam be az adott földrészletet, amelyik a legdominánsabban jelent meg. Az 5199. helyrajzi szám esetében például a szántóföld tette ki a legnagyobb részt, így a parcella a szántók között lett feltüntetve. Ez a módszer viszont csökkenti az elemzés megbízhatóságát. Megoldást az jelentene, ha a kataszteri térkép alapján pontosan ki lehetne mérni, hogy annak mekkora része tartozott az egyes művelési ágakhoz, azonban ehhez még további munkafolyamatokra van szükség.

Nagyléta Ligeti tagbirtok és Ligeti kaszálók elnevezésű dűlőiben a domborzaton északkelet–délnyugat irányban futó domboldalok és völgyek váltották egymást. A Ligeti kaszálókat átszelő Villongó-ér esetében a tengerszint feletti magassági pontok alapján az ártér körülbelül 5, helyenként 10–15 méterrel feküdt alacsonyabban a domboldalakhoz képest.

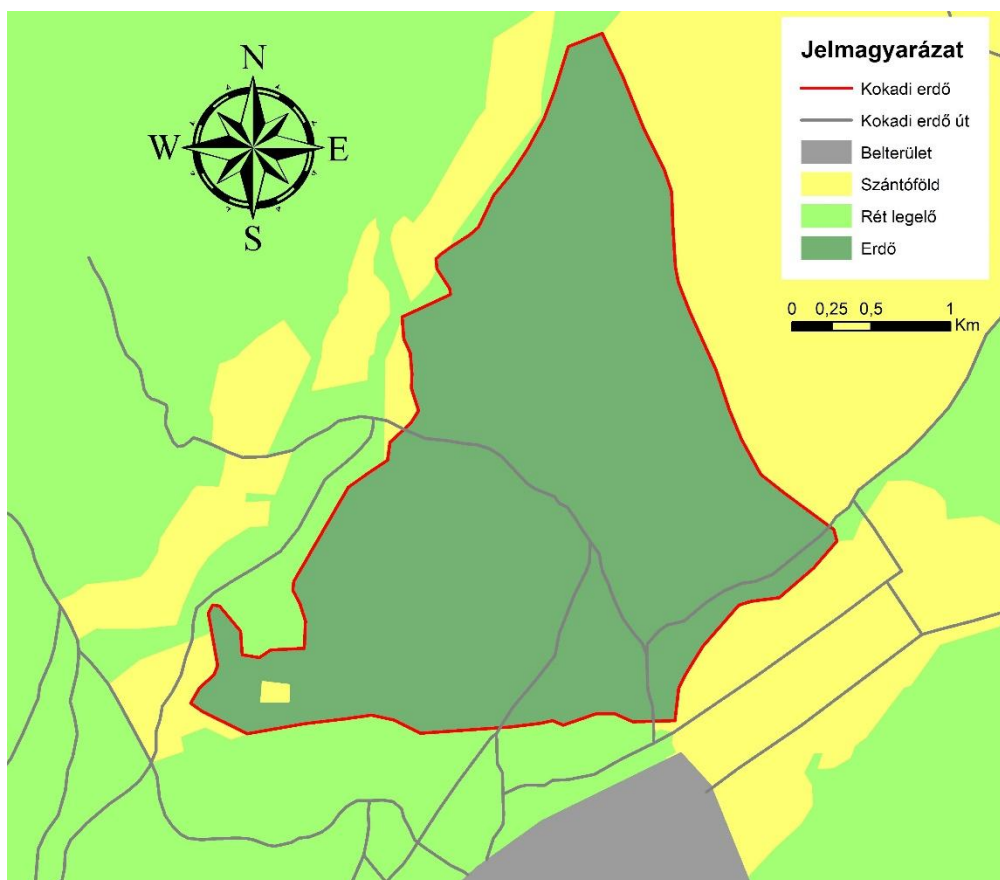
4. ábra. Nagyléta északi határának ártere 1888-ban.⁴⁴

⁴³ MNL OL S 79. No. 253/1.

⁴⁴ Forrás: NKT. Saját szerkesztés.

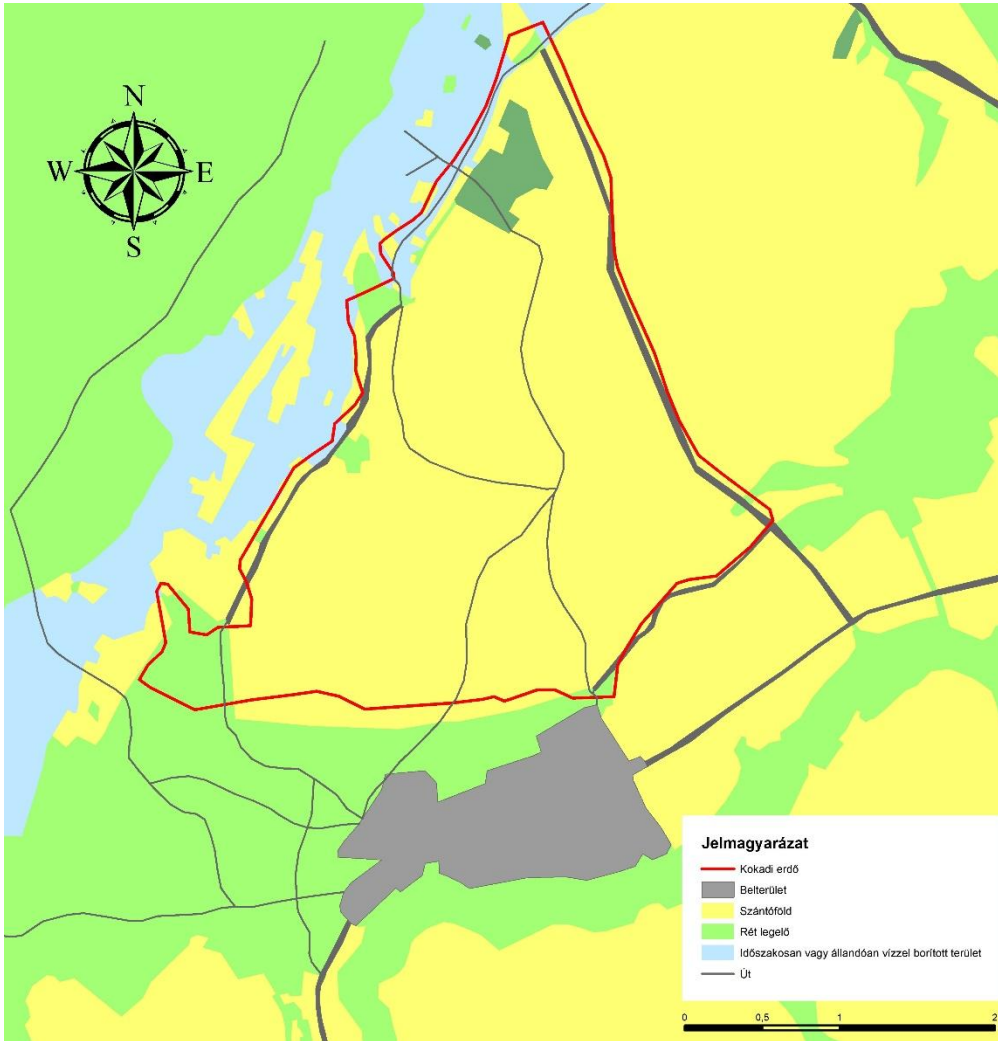
A Ligeti tagbirtok körülbelül 4000 holdat tett ki, ennek mintegy 25%-a volt ártér vagy részben ártér, míg a Ligeti kaszálók területe 1300 hold volt, s ennek körülbelül 60%-a tartozott az ártérhez. Az ártér kiterjedése a csapadékviszonyok függvényében akár jelentősen módosulhatott. Például az 1886-os évet olyan szárazság jellemezte Nagylétán, hogy a vízimalom alól kiszáradt az azt működtető vízfolyás, akkor valószínűleg a vízzel borított területek kiterjedése is módosult. Éppen ezért érdemes megvizsgálni, hogy hogyan alakultak Nagyléta környékének csapadékviszonyai a 19. század második felében. A hazai meteorológiai állomáshálózat kiépülése az 1870-es évek elején vett nagyobb lendületet. A vizsgált időszakban Nagyléta nem volt a hálózat tagja, ezért a településhez legközelebb eső mérőpont, Debrecen adatait használtam, mely 1871-től működött. Az 1871 és 1900 közötti klímaperiódusban Debrecen éves csapadékösszege átlagosan 618 mm volt, a kataszteri telekkönyv 1888-ban készült, ekkor Debrecenben összesen 463 mm csapadék hullott, vagyis lehetséges, hogy a Nagyléta északi határában fekvő ártér kiterjedése a térképen feltüntetettnél valamivel nagyobb lehetett az átlagos csapadékösszeget hozó években.

A II. és III. katonai térképek összehasonlítása során láthatóvá vált, hogy az 1860-as évekhez képest az 1880-as évek első felére a Kokadi erdő mellett húzódó Nagykaszáló dűlő kiterjedtebb vízborítást mutat.

5. ábra. A Kokadi erdő a II. katonai térképen.⁴⁵

⁴⁵ Forrás: MKMKF. Saját szerkesztés.

6. ábra. A Kokadi erdő a III. katonai térképen.⁴⁶

A II. katonai térképen látható, Kokad belterületétől északra fekvő Kokadi erdő elnevezésű terület a III. katonai térképen Homoki földek néven szerepel, itt Nagylétához hasonló erdőtermelés mehetett végbe, ugyanis az erdőterület helyét szántófield vette át. Az egykori Kokadi erdő környékének ezáltal megváltozhattak a hidrológiai viszonyai, ami indokolhatja azt a jelenséget, hogy a mélyebben fekvő területeken a vízes, mocsaras területek aránya növekedett. A nagylétai legelőtől keletre fekvő terület a II. katonai térképen még szántófieldként szerepelt, a III. katonai térképen viszont már nedves rétként jelölték. A III. katonai térképen vízzel jelölt terület tengerszint feletti magassága 113 méter, míg a Homoki földek legmagasabb pontja 119 méter, a szomszédos nagylétai legelő 128 méter magas, a domboldalokról érkező víz az alacsonyabb térszínen gyűlt össze. A változáshoz

⁴⁶ Forrás: HBHKF. Saját szerkesztés.

hozzájárulhatott az is, hogy az 1860-as évekhez képest az 1880-as évek elején több csapadék hullott, mely megemelhette az időszakosan vagy állandóan vízzel borított területek kiterjedését. Természetesen azt is számításba kell venni, hogy a III. katonai térkép felvétele részletgazdagabb a II. katonai felmérésnél, ami szintén okozhatja a különbséget. Úgy tűnik, hogy az antropogén tájtalakító tevékenység által az erdők eltűnése után a domborzati és csapadékviszonyok nagymértékben meghatározták a terület hasznosítását.

A belvíz levezetése

A 19. század második felében az ármentesített területeken a belvízborítás sokáig gátolta a szántóföldek kiterjesztését, a belvízlevezető hálózat kiépítésével azonban a termőföldek szántóföldi művelésbe vonása gyors ütemben kezdett növekedni.⁴⁷ Az Alföldön a századfordulóra a folyószabályozási munkálatok, valamint a vasútépítés befejeződött. A 19–20. század fordulójától a gazdaság extenzív formában való növekedése fenntarthatatlanná vált, mert már nem voltak olyan területek, amelyeket a szántóföldi művelésbe bevonhattak volna.⁴⁸ A vízvédelmi infrastruktúra a megelőző éghajlat alacsonyabb csapadékviszonyaihoz igazodott, így az 1870-es évektől növekvő árvízterheltség újabb kihívást jelentett. A csapadékosabbá váló gabonatermés-időszak kedvezőtlenül hatott a gabonafélék termésátlagára és piaci árára. A kiegészítő beruházások növekvő költsége már nem térülhetett meg a szántóföldi növények értékesítéséből. A belső vízlevezetési csatornahálózat nem épülhetett ki azokon a területeken, ahol eleve nem a lecsapolás volt a cél. A folyók mentén termőre fordított területeken gyakoribbá váltak a belvízkárok.⁴⁹

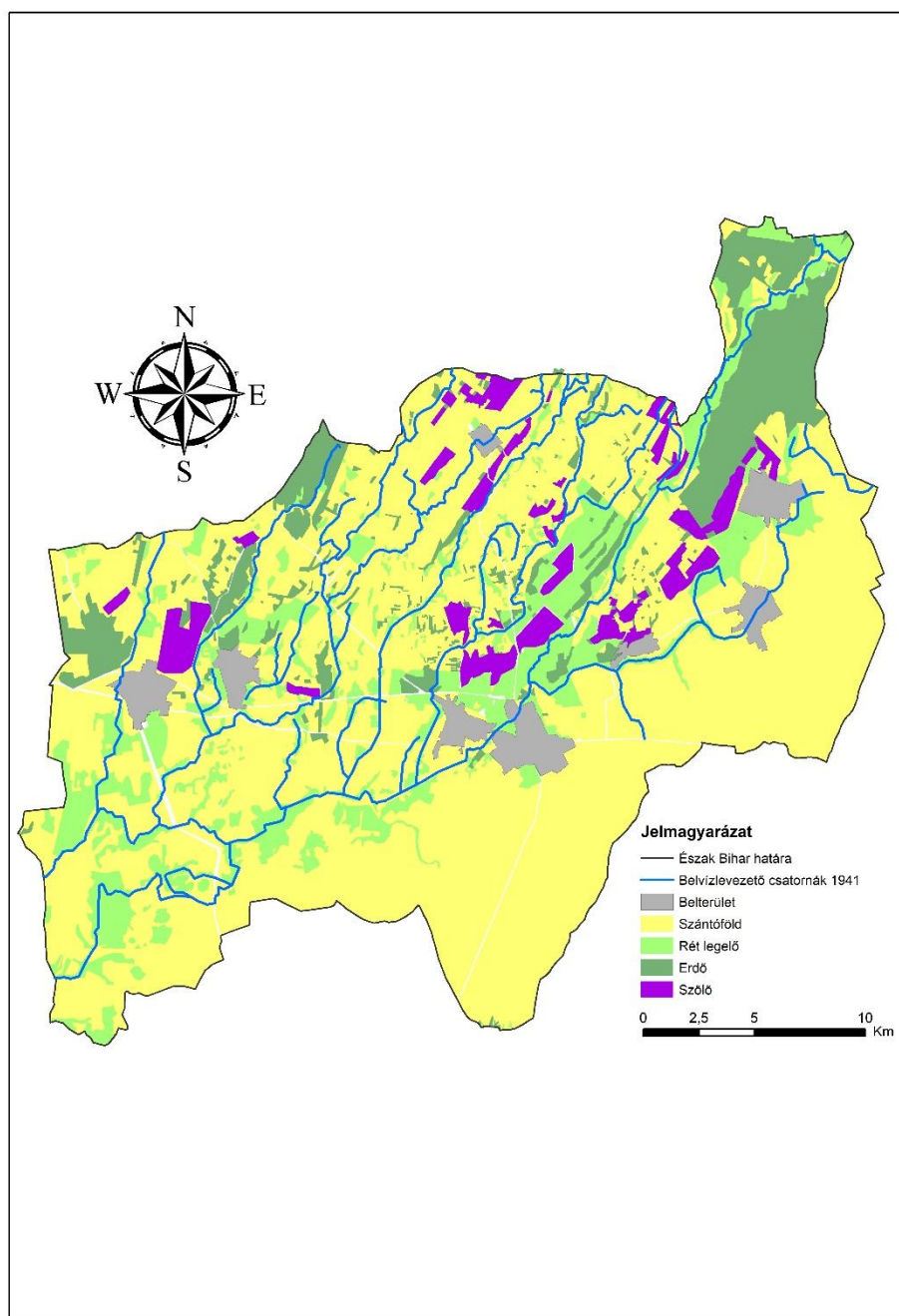
Az Érmellék lakosságának határhasználatában újabb változást okozott a belvízlevezető csatornák kiépítése, mely az 1890-es években vette kezdetét. A belvízlevezető csatornákat az Alsó-Nyírvízszabályozó Társulat építette ki. A szántóföldeken nagyjából gabonatermesztés folyt, melynek helyi szinten betöltött szerepét jól mutatja, hogy az 1896-os adatok szerint a nagylétai vasútállomáson feladott áruk között a búza és rozs foglalta el a legnagyobb tételt.⁵⁰

⁴⁷ Pinke 2015. 233.

⁴⁸ Szilágyi 2022. 41.

⁴⁹ Szilágyi 2022. 42–43.

⁵⁰ Edvi 1896. 50.

7. ábra. Az Érmellék az 1941-es katonai felmérésen.⁵¹

⁵¹ Forrás: MKF. Saját szerkesztés.

A szántóföldek újabb expanziójához minden bizonnyal hozzájárult a belvízlevezető csatornahálózat kiépítése. Ennek hatására újra megváltozott a táj arculata, melyen már erősen visszaszorulóban volt a természetes növénytakaró. A változás ekkor már nemcsak a nagybirtokosokat érintette, hanem a kisbirtokosokat is, utóbbiak termelésszerkezete (részben) szintén veszített diverzifikáltságából. A Fisch Ignác által birtokolt nagylétei uradalom területe az 1910-es években a tulajdonos birtokíve szerint 1607 katasztrális holdat tett ki.⁵² A birtok művelési ágak szerinti megoszlását meg lehet állapítani a birtokívből és az 1888-as birtokrészeti jegyzőkönyvből. Az 1888-as állapot szerint az uradalom teljes területének 80%-a volt szántóföld, míg 15%-a rét és legelő.⁵³ Az 1910-es évekre a szántóföldek aránya 91%-ra nőtt, a rétek és legelők területe 7%-ra csökkent.⁵⁴ A változás iránya tehát jól látható. A belvízlevezető csatornák kiépítése után (részben) a rét-szántóföld irányú változás ragadható meg. A nagylétei kisbirtokosok által birtokolt Ligeti kaszálók dűlőben fekvő rétek helyét szintén szántóföldek vették át.

Kérdésként felmerülhet, hogy vajon miért volt szükség a csatornahálózat megépítésére? Márton Bélának a terület talajáról írt ismertetője szerint a vizsgált falvak homoktalaja belvízre érzékeny volt. „A homokszemek mivel nagy utat tettek meg, gömbölyűre koptak. Színük sárgás, ahol azonban humusz is keveredett bele, ott szürkés és barnás színe van. Ilyen homokot főleg a vidék déli szélén pl. Bihar megyében találunk, a hova a folyók is hozták, s átiszapolván, összekeverték a magukkal hozott agyaggal és mészzel. A nép ezt a földet fekete homoknak nevezi, s nagyon megbecsüli. És méltán. Amíg az alföldi agyagos föld, a sok nedvességtől meglágyulva nem munkálható, addig ez a homok a leghuzamosabb esőzés után is pár nap múlva már munka alá vehető, s e mellett a vizet sem veszíti el könnyen. Viszont azonban ennek a tulajdonságnak következménye az is, hogy a víz megáll rajta ugyanakkor, mikor az agyag magába fogadja a vizet, a homokos területet a behízek elborítva tartják. Az utóbbi nedves évek tapasztalatai bizonyítják ezt legjobban.”⁵⁵ A csatornahálózat létrehozásának célja az volt, hogy a tavaszi hóolvadás során a Kék-Kálló felső szakaszáról érkező vizet levezessék, mely a mélyebb, lefolyástalan területeken összegyűlve hosszabb-rövidebb ideig összefüggő vízfelületet alkotott. A belvízre való érzékenységet egyrészt növelhette, hogy az 1860-as években a térségben fekvő erdőségek nagy része kivágásra került, másrészt az 1870-es évek második felétől csapadékosabbá vált az éghajlat, mely szintén emelhette a talajvíz szintjét. Továbbá a munkálatok megkezdését az is ösztönözhette, hogy a vizsgált tájtól északkeletre, a Kék-Kálló felső szakaszán a nyírségi birtokosok már az Alsó-Nyírvízszabályozó Társulat megalapítása előtt kísérletet tettek a terület belvízmentesítésére, ezért átvágásokat végeztek, az így lefolyáshoz jutó víz viszont „az alatta fekvő területeket borította el, s még nagyobb földet tett hasznavehetetlenné, a hatóság ezeket az átvágásokat betömte. Az alsó nyírvízszabályozó társulat készítette újra, természetesen most már szakavatott kezekkel a lefolyásokat s 12 fővölgyben vezette le a vizeket a Kálló csatornáján át a Berettyó folyóba.”⁵⁶ A felső szakaszról érkező víztöbblet lehetséges, hogy az ártéri területen fekvő rétgazdálkodást is zavarta, időnként talán lehetetlenné is tette. A Kék-Kálló felső szakaszán végzett szakszerűtlen munkálatok végül ezt a térséget is arra kényszerítették, hogy vállalva a költségeket, átalakítsák a táj egy részét, és levezessék a belvizet.

⁵² MNL HBVL VI.181.eee 5. k. 274. sz. birtokív.

⁵³ MNL OL S 79. No. 253/1.

⁵⁴ MNL HBVL VI.181.eee 5. k. 274. sz. birtokív.

⁵⁵ MNL HBVL IX.571.b 39. cs. Márton Béla pályamunkája.

⁵⁶ MNL HBVL IX.571.b 39. cs. Márton Béla pályamunkája.

Kérdéses, hogy az 1890-es években megépítette-e a belvízlevezető csatornákat megépíteni. Az alföldi gazdaságszerkezet csak addig hozhatott gazdasági növekedést, amíg lehetőség volt újabb területek szántóföldi művelés alá vonására.⁵⁷ Eppen ezt célozta volna a csatornák megépítése, melyekkel újra ki lehetett terjeszteni a szántóföldeket. A gabonakonjunktúra azonban 1873/1878-ban véget ért, az 1900-as évekig a gabona ára alacsony maradt, mely időszak alatt a szántóföldek kiterjesztéséből származó jövedelmek már csak a korábbi bevétel szint fenntartásához járulhattak hozzá, így tőkefelhalmozásra csak szűk lehetőség nyílt. Az érmelléki települések Kék-Kálló által érintett dűlőiben a víztöbblet miatt valószínűleg a korábbi gazdálkodás és az abból származó jövedelem nem volt tartó, ezért is szükség lehetett a csatornák megépítésére.

A csatornák építési költségének egy részét a gazdáknak kellett állniuk. Nagylétán az 1860-as években a bárói birtok helyén kialakított szántóföldek bár gyenge vagy rossz minőségűek voltak, de az új birtokosoknak nem kellett a szabályozások költségével számolni, ugyanis a szerkezetváltás nem a lecsapoló munkálatok keretében valósult meg. A gabonakonjunktúra idején még, ha volt is szükség hitel felvételére az adott parcella megvásárlásához, a gabona árából viszonylag kedvezően vissza lehetett fizetni a kölcsönöket. Az 1890-es években viszont a belvízlevezető csatornák építési költségeinek egy részét ráterhelték a kisbirtokosokra is.⁵⁸ A belvízlevezetéssel nyert új szántóföldek a rét helyén alakultak ki, mely nem hozott jelentős bevétel növekedést.⁵⁹ A nagylétai Ligeti kaszálók dűlőiben 1910-ben általában a 4. osztályozási csoportba tartoztak a szántóföldek és a rétek is. Egy katasztrális holdra a szántóföldek esetében körülbelül 8 korona kataszteri tiszta jövedelem, míg a réteknél 8–9 korona kataszteri tiszta jövedelem jutott,⁶⁰ vagyis 1910-ben az új szántóföldeken nagyságrendileg annyi tiszta jövedelmet lehetett elérni, mintha azokat továbbra is rétként használták volna, viszont fizetni kellett a belvízlevezető csatornák megépítésének és fenntartásának költségét. *„Amíg azonban a csatornázásnak megvan az a haszna, hogy nagy területeket ad a gazdálkodásnak, másrészt panaszra is bőven szolgáltat alkalmat. A Nyírségnek ugyanis száraz klímája ezzel még szárazabbá vált, mert a vizetek most gyorsan lefolyván, nem párolognak s a levegő szárazságát nem csökkentik. A párában szegény levegő a növényvilágra káros hatású s a homokképződést elősegítette, illetőleg a homok megkötését hátráltatja. Ezek a tapasztalatok a szabályozásnak ellenségeket szereztek, s még a csatornázás hívei is szívesen látnák, ha a mérnöki tudomány a szárazság enyhítésének módját megtalálná.”*⁶¹ Az aszály visszatérő problémaként 1894-ben, 1904-ben, 1917-ben, 1921-ben, 1923-ban, 1928-ban, 1931-ben és 1935-ben jelentkezett,⁶² azonban a belvíz levezetése hosszú távon aszályérzékenyítette a tájat.

Az 1865-ös és az 1910-es mezőgazdasági statisztika alapján összevethető, hogy a két időpont között hogyan alakult az érmelléki településeken az egy katasztrális holdra és egy főre jutó földjövedelem. Az összehasonlíthatóság érdekében az 1865-ben osztrák forintban megadott jövedelem-adatakat át kellett váltani koronára. Egy osztrák forint kettő koronának felelt meg, ezért az 1865-ben közölt adatoknak a kétszeresét vettem. Eszerint a mikrorégióban az egy katasztrális holdra jutó földjövedelem 4,7 koronát tett ki 1865-ben, mely 1910-re 7,6 koronára változott, mely mintegy 62%-os növekedést jelentett

⁵⁷ Szilágyi 2022. 41.

⁵⁸ Demeter–Szilágyi–Pinke 2022. 78.

⁵⁹ Demeter–Szilágyi–Pinke 2022. 76.

⁶⁰ MNL HBVL VI.181.eee 3–18. k.

⁶¹ MNL HBVL IX.571.b 39. cs. Márton Béla pályamunkája.

⁶² Pálfi 2009. 110–111.

1865-höz képest. Ezzel a táj települései mindkét időpontban a közepes hozamúak közé tartoztak.⁶³ Az egy lakosra jutó földjövedelem 1865-ben 17,9 korona volt, majd 1910-re ez 21,5 koronára nőtt, vagyis körülbelül 20%-os növekedés történt, mely szintén közepes növekedési ütemnek tekinthető.⁶⁴ Az Alföldön a Sárreuten, a Jászságban, a Taktaközben és a Szatmári-Tiszaháton volt kiemelkedő az egy főre jutó földjövedelem-növekedés. A Viharsarokban és Szabolcsban a népességnövekedés felemésztette az egy főre jutó földjövedelem emelkedését. Az összesített eredmények szerint országosan szintén nem volt mérhető növekedés az egy főre jutó földjövedelem terén.⁶⁵ Az egy főre jutó földjövedelem növekedése elvileg intenzifikációra utal, ami ebben az esetben valószínűleg nem technikai, hanem biológiai (jobb gyakorlatok, új fajták) eredetű lehet, legalábbis az egy főre és az egy holdra eső eredmények együttes javulásából erre lehet következtetni.⁶⁶ Demeter Gábor szerint a gabonaárindex az 1860-as években és az 1910-es években hasonlóan alakult, ezért valószínű, hogy „*a jövedelemnövekedés legalább fele a fajlagos terméseredmények javulásának tudható be, a másik fele pedig az ár-növekedésnek.*”⁶⁷ Azonban számolni kell azzal is, hogy az egy holdra és az egy főre vetített földjövedelem torz eredményt ad, mert ebben a kisbirtokos és a nagybirtokos termelők egyaránt szerepeltek.⁶⁸ Emellett további vizsgálati szempontot jelenthet az egy főre jutó földjövedelem tekintetében, hogy az 1865 és 1910 közötti időszakban jelentkező jövedelem-növekedés vajon reálértékben is megjelent-e, vagy annak egy részét az infláció felemésztette.

Összegzés

Az Érmelléken a táj antropogén átalakítása az erdőségek kitermelésével és szántófölddé alakításával már a vízrendezés előtt megkezdődött, bár a folyamat a mikrorégió településeit eltérően érintette. Az Alföldön, kivált a Tiszántúlon általában a rét és legelő rovására terjedtek ki a szántóföldek, azonban a vizsgált tájban kezdetben az erdő-szántóföld irányú változás dominált. Az erdők kitermelésével megváltoztak a táj hidrológiai viszonyai, melynek hatására a magaslatokról leszivárgó víz a lapályokban gyűlhetett össze. A Debrecenben mért csapadékoszeg adatok szerint az 1870-es, 1880-as évek fordulóján csapadékosabbá vált az éghajlat, vagyis a táj arculatának megváltozásához természetes folyamat is hozzájárult. Az antropogén és a természetes tájatalakulás együttes hatásának eredménye lehetett, hogy a nagylétei legelő és a kokadi erdő között elterülő lapályban a II. katonai térképhez képest a III. katonai térkép vizenyősebb területet mutatott. Részben a csapadékosabb éghajlat, részben a nyírségi birtokosok szakszerűtlen vízlevezetési kísérlete miatt Nagylétán és a mikrorégióban is szükségessé vált a belvízlevezető csatornák kiépítése, mely magával vonta a szántóföldek újabb expanzióját. A szántóföldek kiterjedése nagyrészt rossz minőségű homoktalajon valósult meg, mely nem biztosított kiemelkedő bevétel-növekedést a mikrorégió lakossága számára.

⁶³ Demeter 2020. 128. és 186. számú térkép.

⁶⁴ Demeter 2020. 141. és 201. számú térkép.

⁶⁵ Demeter 2022. 22.

⁶⁶ Demeter 2022. 26.

⁶⁷ Demeter 2022. 27. Orosz István szerint azonban az intenzifikációnak, a hozamnövekedésnek nem voltak meg az agrotechnikai alapjai. Orosz 2020. 18.

⁶⁸ Demeter–Szilágyi–Pinke 2022. 83–84.

Gábor Buzgó

Anthropogenic Landscape Transformation in the Érmellék Region in the Second Half of the 19th Century

In recent years, there has been a resurgence of scientific interest, both internationally and domestically, in the effects of human landscape-altering activities, likely in connection with the climate change currently being experienced.

In the Érmellék region, the anthropogenic transformation of the landscape began before water regulation, with the deforestation and conversion of woodlands into arable land, although the process affected the settlements of the micro-region differently. In the Great Plain, particularly in the eastern Tisza region, arable lands generally expanded at the expense of meadows and pastures. However, in the landscape examined, changes initially dominated in the direction of forest-arable land conversion. The deforestation altered the hydrological conditions of the landscape, leading to the gathering of water in lowlands due to drainage from elevations.

Partly due to the rainier climate and partly because of the improper drainage attempts by the landowners in Nyírség, the construction of drainage channels became necessary in Nagyléta and the micro-region, which, in turn, spurred further expansion of arable land. The expansion of arable lands largely occurred on poor-quality sandy soil, which did not ensure significant income growth for the population of the micro-region.

Források

Levéltári források

MNL	Magyar Nemzeti Levétár
HBVL	Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára
IV.162.b	Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Debreceni és Nagyvárad Úrbéri Törvényszékek iratainak gyűjteménye. A Bihar megyei községekre vonatkozó iratok.
VI.181.eee	Az államigazgatás területi szervei. A Bihar és Hajdú vármegyei Földmérési Felügyelőség iratainak gyűjteménye.
IX.571.b	Testületek. Az Alsó-Nyírvízszabályozó Társulat iratai. Ügyviteli iratok.
XV.1.a	Bmt Gyűjtemények. Térképtár. Kéziratos térképek. Bihar megye térképei.
OL	Országos Levéltára
S 79	Térképtár. Kataszteri gyűjtemény.
NM	Néprajzi Múzeum
EA. DGy. SGy. KTL. 1925. St 563.	Etnológiai Archívum. Dokumentációs Gyűjtemény. Statisztikai Gyűjtemény. Közigazgatási tájékoztató lapok 1925. Nagyléla.

Nyomtatott források

BVATKTMÁO 1913.	Bihar vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme. Művelési áganként és osztályonként. Bp., 1913.
Gazdacímtár 1897.	A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdacímtár. Bp., 1897.
MKOMS 1897.	A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Bp., 1897.
MMÁSZTF 1865.	Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjөvedelme. Pest, 1865.

MSK Ús 105. k. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp., 1938. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 105.)

Sajtóforrások

Debreczen Nagy-Váradi Értesítő

Politikai Újdonságok

Internetes hivatkozások

MKMKF. Magyar Királyság. Második katonai felmérés (1819–1969). <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2428789.833632143%2C6002622.612422001%2C2443303.3143777912%2C6007323.489661539&map-list=1&layers=5> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 5.)

HBHKF. Habsburg Birodalom. Harmadik katonai felmérés (1869–1887). <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?bbox=2428789.833632143%2C6002622.612422001%2C2443303.3143777912%2C6007323.489661539&map-list=1&layers=129> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 5.)

MKF. Magyarország Katonai Felmérése 1941. <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?bbox=2428789.833632143%2C6002622.612422001%2C2443303.3143777912%2C6007323.489661539&map-list=1&layers=29> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 5.)

NKT. Nagyléta Kataszteri Térképe 1888. <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?bbox=2406062.6332661924%2C6000086.661382846%2C2464116.5562487836%2C6019998.507251133&map-list=1&layers=3%2C4> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 5.)

NKTK. Nagyléta Kataszteri Telekkönyve 1888. https://www.academia.edu/115804702/Buzg%C3%B3_G%C3%A1bor_Nagy%C3%A9ta_kataszteri_telek%C3%B6nyv_1888_adatb%C3%A1zis (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 5.)

Szakirodalom

- Balogh–Bodovics–Demeter–Erdélyi–Eszik–Vadas 2021. Táj, ember, tudás – Zöldtörténelem. Bevezetés a környezet történet irodalmába I. Szerk.: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Máttyás – Eszik Veronika – Vadas András. Bp., 2021. (Monumenta Hungariae Historica Dissertationes)
- Balogh–Bodovics–Demeter–Erdélyi–Eszik–Vadas 2022. Tájtalakítás, járványok, vizek, birodalmak – Zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából. Szerk.: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Máttyás – Eszik Veronika – Vadas András. Bp., 2022. (Monumenta Hungariae Historica Dissertationes)
- Beluszky 2001. Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Bp.–Pécs, 2001.
- Bihari-Horváth 2014. Bihari-Horváth László: Legelőpuszták – szőlőskertek – tanya-világok. Környezetátalakító hasznosítási formák Biharban a 18–20. században. DE BTK. Doktori disszertáció. Debrecen, 2014.
- Cunfer 2016. Geoff Cunfer: Adaptation on an agricultural frontier. Socio-ecological profiles of Great Plains. In: The Journal of Interdisciplinary History, 46. (2016) 3. sz. 355–392.
- Csorba 2021. Csorba Péter: Magyarország kistájai. Debrecen, 2021.
- Demeter 2020. Kisatlasz a dualizmuskori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910). Főszerk.: Demeter Gábor. Bp.–Debrecen, 2020.
- Demeter 2022. Demeter Gábor: Az agrárfejlettség területi differenciái a dualizmuskori Magyarország területén. In: Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Szulovszky János – Demeter Gábor. Bp.–Debrecen, 2022. 7–31.
- Demeter–Koloh 2020. Demeter Gábor – Koloh Gábor: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). In: Agrártörténeti Szemle, 51. (2020) 1–4. sz. 25–76.
- Demeter–Szilágyi–Pinke 2022. Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt: Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a víz-szabályozások regionális következményei (1720–2020). In: Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Szulovszky János – Demeter Gábor. Bp.–Debrecen, 2022. 56–92.

- Edvi 1896. Edvi Illés Sándor: A magyar királyi államvasutak és az üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai. 2. köt. Bp., 1896.
- Jankó 2007. Jankó Annamária: Magyarország katonai felmérései 1763–1950. H.n. [Bp.], 2007.
- Kövér 1998. Kövér György: A piacgazdaság kiteljesedése. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk.: Gergely András. Bp., 1998. 343–374.
- Majláthné Sipos 2019. Majláthné Sipos Csilla: Ártéri gazdálkodás a középkori Magyarországon, különös tekintettel a Közép-Tisza-vidékre. Kutatástörténeti áttekintés. In: Új Nézőpont, 6. (2019) 3. sz. 5–34.
- Orosz 2020. Orosz István: Az alföldi agrárfejlődés történeti útja. In: Orosz István: Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról. Debrecen, 2020. 13–18. (Speculum Historiae Debreceniense 30.)
- Pálfai 2009. Pálfai Imre: Aszályos évek a Kárpát-medencében a 18–20. században. In: „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 3. (2009) 57. sz. 107–112.
- Pinke 2015. Pinke Zsolt: Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás. Kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon. PTE BTK. Doktori disszertáció. Pécs, 2015.
- Szilágyi 2022. Szilágyi Zsolt: Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. A vidék vonzásában 3.)
- Varga 1975. Varga Gyula: Az érmelléki szőlőkultúra. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974. Szerk.: Dankó Imre. Debrecen, (1975). 431–534.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

**A TANULMÁNYOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A MŰHELYMUNKÁK MAXIMUM 20000 KARAKTER,
A FORRÁSKÖZLÉSEK, ADATTÁRAK ÉS HONISMERETI ÍRÁSOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A RECENZIÓK MAXIMUM 5000 KARAKTER TERJEDELEMBEN KERÜLNEK KÖZLÉSRE.**

**A KÉZIRATOKAT DOC FORMÁTUMBAN, AZ ILLUSZTRÁCIÓKAT MELLÉKELVE, PDF,
ILLETVE JPG FORMÁTUMBAN KÉRJÜK ELJUTTATNI AZ IMPRESSZUMBAN MEGADOTT
E-MAIL CÍMRE. AMENNYIBEN EZT A TERJEDELEM NEM TESZI LEHETŐVÉ, ELŐZETES
EGYEZTETÉST KÖVETŐEN VESSZÜK ÁT A SZERZŐTŐL.**

**KÉRJÜK, HOGY A KÖZÖLNI KÍVÁNT ILLUSZTRÁCIÓK KÖZLÉSI ENGEDÉLYÉT IS CSATOL-
JÁK A MEGKÜLDÉSRE KERÜLŐ KÉZIRATHOZ!**

**A FOLYÓIRAT KIADVÁNYKÉSZÍTÉSI GYAKORLATÁT ELFOGADOTT SZERKESZTŐI ÉS KIADÓI
NORMAKÖNYVEK ELŐÍRÁSAIVAL ÖSSZHANGBAN ALAKÍTOTTA KI, EZÉRT CSAK A
KÖVETELMÉNYEKNEK MEGFELELŐ APPARÁTUSSAL ELLÁTOTT DOLGOZATOKAT FOGAD BE
ÉS JELENTET MEG.**

**FELHÍVJUK TISZTELT SZERZŐINK FIGYELMÉT, HOGY A LEADOTT KÉZIRATOK KAPCSÁN
FELMERÜLŐ VALAMENNYI SZERZŐI ÉS TULAJDONJOGI KÉRDÉSBEN (PÉLDÁUL ILLUSZ-
TRÁCIÓK TULAJDONJOGA) A FELELŐSSÉG A KÉZIRAT KÉSZÍTŐJÉT TERHELI!**

[HTTP://UJNEZOPONT.COM](http://ujnezopont.com)